

NV Nederland

„De professie van organisatie-adviseurs is speels in de zin dat zij voortdurend proberen te komen tot andere zienswijzen die tot dusverre verborgen aspecten zichtbaar maken of bekende aspecten in een ander daglicht stellen”. Wie dit visitekaartje afgeeft (i.c. de Orde van Organisatiekundigen en -Adviseurs) wekt zekere verwachtingen wanneer hij een studiedag organiseert over de sociaal-economische problematiek in Nederland. En inderdaad, de opzet van de Organisatie-studiedag 1979 op 18 april jl. te Utrecht was origineel: ons land werd beschouwd als een onderneming, de Vennootschap Nederland, die door het fictieve „Organisatiebureau Holland” werd doorgelicht. De organisatie-adviseurs onderwierpen de nationale economie aan hun onderzoeksmethoden en stelden aldus bekende aspecten in een ander daglicht. Maar helaas werden nauwelijks tot dusver verborgen aspecten zichtbaar gemaakt. Integendeel, aan tal van niet-verborgen aspecten werd volledig voorbijgegaan. De doelstelling van de Vennootschap Nederland leek uitsluitend de economische groei, de internationale concurrentiepositie en — secundair — volledige en volwaardige werkgelegenheid te betreffen.

De organisatie-adviseurs zijn in de jaren zestig en zeventig blijkbaar zo geoccupeerd geweest met de groei en concurrentiepositie van ondernemingen dat het hun ontgaan is dat zich op het niveau van de nationale economie nieuwe doelstellingen hebben aangediend. Zij geven er althans — op een enkele uitzondering na — geen blijk van deze in hun analytisch kader te hebben ingepast. De nota *Selectieve groei* wordt wel genoemd, maar vervolgens wordt onder selectieve groei het selecteren van bedrijfstakken met de grootste groeikansen verstaan. In genoemde nota worden de facetten milieubehoud, ruimtelijke ordening, zuinig beheer van grondstoffen en energie alsmede betere kansen voor ontwikkelingslanden nevensgeschikt geacht aan de meer traditionele doelstellingen ten aanzien van werkgelegenheid, economische groei, inflatie en betalingsbalans, maar de organisatie-adviseurs hebben daaraan geen boodschap. Milieu en ruimtelijke ordening komen niet ter sprake, de energietarieven voor industrieel verbruik zouden moeten worden verlaagd en de ontwikkelingslanden worden vooral gezien als een mogelijke bedreiging voor de economische ontplooiing van de ontwikkelde landen, al wordt wel gewezen op de afzetmogelijkheden die zich gaan voordoen. De waarschuwing in de nota *Selectieve groei* dat het „mede gezien het feit dat op lange termijn de selectiviteit kan bijdragen tot de continuïteit, kortzichtig (zou) zijn deze „facetten” bij tegenvallende resultaten ten aanzien van de continuïteit uit het oog te verliezen”, is wat de organisatie-adviseurs betreft aan dovemansoren gericht.

Na deze inleidende opmerkingen over de strekking van het organisatie-onderzoek van de Vennootschap Nederland concentreer ik mij verder op de resultaten van de bedrijfsdoorlichting zelf, d.w.z. op de aanbevelingen die worden gedaan over de wijze waarop ons land zijn positie op de internationale markt zal kunnen behouden of versterken. De studie bevat enkele interessante suggesties, er is een flinke hoeveelheid — zij het soms wat verouderd — cijfermateriaal verzameld en hier en daar worden nieuwe gezichtspunten geboden. Ik kan op deze plaats niet meer doen dan een paar krenten uit de pap aanbieden voor wat zij waard zijn 1). Daarbij is het niet uitgesloten dat er zich ook enkele kiezelleestjes tussen bevinden.

Geldens (McKinsey & Company) past het concept van de produktlevenscyclus toe op de industriële structuur van Nederland. De bedrijfstakken worden gekarakteriseerd naar de fase (introductie, expansie, rijpheid, teruggang) waarin hun belangrijkste produkten zich bevinden. Aldus wordt het

nationaal profiel van de industrie zichtbaar gemaakt. Het zwaartepunt ligt in de rijpheidsfase (die gekenmerkt wordt door een hoge toegevoegde waarde per werknemer). Aanbevolen wordt nu een koers van bestendigen en veroveren, waarbij het nationaal profiel zich geleidelijk verplaatst in de richting van de expansiefase, die een voortgezette groei en verbetering van de kwaliteit van de arbeidsplaatsen mogelijk maakt en veroudering van de industriële structuur voorkomt. Daarvoor is nodig dat de mobiliteit en de flexibiliteit van werknemers wordt bevorderd, dat veelbelovende bedrijfstakken speciaal worden bevoordeeld, dat instandhouding van de concurrentiepositie van verouderde produkten wordt vermeden en dat de bereidheid ondernemersrisico's aan te gaan toeneemt. In dit verband zijn interessante aanbevelingen om de drempels voor jonge ondernemers te verlagen: aanbieden van risicofinanciering, deelneming van de overheid, speciale tegemoetkomingen voor kleine ondernemingen en het creëren van de mogelijkheden om — in overleg met de vakbeweging — personeel op project-basis aan te nemen.

Langman (ABN) analyseert het financieel-economische beleid. De aanhoudende stijging van de arbeidskoten per eenheid produkt baart zorgen. In de eerste plaats zouden de mogelijkheden tot afwenteling moeten worden beperkt. Dit kan door bij de berekening van de prijscompensatie in de lonen de stijging van de invoerprijzen voortaan buiten beschouwing te laten en de collectieve-lastendruk te stabiliseren (Bestek '81). Opvallend is de suggestie om de werkloosheidsuitkeringen te differentiëren naar de mate van spanning op de betreffende deelmarkt van de arbeidsmarkt.

Beek (Van den Bergh en Jurgens) onderzoekt het productie- en marketingbeleid. Onze grootste kansen liggen in het veredelen van grondstoffen (met name ook grondstoffen uit de landbouw), de zakelijke dienstverlening (met name aan de industriële ontwikkeling elders), specialisatie in de metaalverwerkende industrie (kwaliteits- of precisie-onderdelen) en het alsnog betreden van de markt van bepaalde (vooral duurzame) consumptiegoederen. Een telkens terugkerend knelpunt vormt echter de tekortschietende marktkennis.

Van der Sluis (Nedeco) breekt een lans voor het samenwerken van (kleine) Nederlandse bedrijven op internationale markten. Dit is vooral noodzakelijk om de know-how te kunnen exporteren die gevraagd zal worden bij een industrialisatie van de derde wereld. Daar ligt een geweldige markt, maar er is een minimale schaalgrootte om die te kunnen betreden. Dit lijkt nog onvoldoende te worden beseft. Wanneer met buitenlandse partners zal moeten worden samengewerkt en keuze mogelijk is, verdient Engeland, de Scandinavische landen en West-Duitsland de voorkeur.

Scholten (Hoogovens) beschouwt het sociale beleid van de Vennootschap Nederland als een hoogst kritische factor in de heroriëntering van de nationale economie. Het versnipperde arbeidsmarktbeleid, de geringe flexibiliteit en mobiliteit bij alle sociale partners en de slechte aansluiting onderwijs-arbeidsmarkt vormen ernstige belemmeringen voor het aanpassingsvermogen van ons land aan zich wijzigende marktverhoudingen.

Horringa (Horringa & De Koning) ten slotte verwijt het management in Nederland over een te beperkt blikveld te beschikken. Wanneer elke bestuurder eens twee of drie maanden per jaar in het buitenland zou gaan werken, zou de besluitvorming in Nederland aanzienlijk kunnen worden verbeterd.

L. van der Geest

1) Het volledige onderzoek is in boekvorm verkrijgbaar: Orde van Organisatiekundigen en -Adviseurs, *De Vennootschap Nederland. Een vooronderzoek*, Kluwer, Deventer, 1979.

Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> NV Nederland	421
Column Verzorgingsstaat en anti-fiscaliteit, door <i>Drs. H. A. van Stiphout</i> ...	423
<i>Drs. H. P. M. Knapen:</i> Wennen aan de „nationale ramp”: De arbeidsverhoudingen in West-Duitsland	424
<i>Drs. K. B. T. Thio:</i> Arbeidstijdverkorting en productiecapaciteit	431
<i>Drs. D. A. G. Draper:</i> Financiering van de stadsvernieuwing	434
Vacatures	439
Toets op taak Riolerings, door <i>Drs. J. Walrecht</i>	440
Au courant De onmacht van de vakbeweging bij gedecentraliseerd beleid, door <i>A. F. van Zweeden</i>	443
NEI-jubileumcongres	444
Boeknieuws H. P. J. Heukensfelt Jansen: Project evaluation and discounted cash flow, a reassessment and an alternative suggestion, door <i>Prof. Dr. A. I. Diepenhorst</i>	445

ESB: omdat de economie verder gaat!

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM: .....
STRAAT: .....
PLAATS: .....
Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement): .....
Ingangsdatum: .....

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Adjunct-redacteur-secretaris: T. de Bruin

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie: postbus 4224 3006 AE Rotterdam.*
Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701, redactie: toestel 3790.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: *in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

Abonnementsprijs: *f. 144,04 per kalenderjaar (incl. 4% BTW): studenten f. 101,40 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).*
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: *Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945, of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van Bank Mees & Hope NV, Coölingel 93, 3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.*

Losse nummers: *Prijs van dit nummer f. 3,30 (incl. 4% BTW en portokosten).*
Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar.

Advertentieverkoop:
*Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101*

Alle orders worden afgesloten en uitgevoerd overeenkomstig de Regelen voor het Advertentiewezen.

*Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut*

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:
*Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek*

Verzorgingsstaat en anti-fiscaliteit

„High pay for hard work” was de openingszet van Margaret Thatcher in de Britse verkiezingen. Dat geeft weinig aanleiding tot misverstand, zeker niet in het licht van de toevoeging: „The problem today is that creative responsible people have too little freedom and the wreckers have too much licence”. Met de belofte van verlaging der directe belastingen als hoogste prioriteit lijkt echter niet het conflict met de vakbonden over hun positie en invloed de inzet der verkiezingen 1). Eerder ziet het ernaar uit dat de economische malaise wordt uitgevochten over de — niet meer zo brede — rug van de verzorgingsstaat. Een bestel, dat weliswaar in het Verenigd Koninkrijk minder overdadig is uitgebouwd in het niveau van de materiële voorzieningen, maar daar institutioneel duidelijker aanwezig is dan in de Noord-Westeuropese buurlanden.

De verkiezingsstrijd in Groot-Brittannië is ook voor landen aan deze kant van de Noordzee van betekenis, omdat zij laat zien welke krachten zullen optreden wanneer een land met een geproforceerd verzorgingsbestel alle hens aan dek moet krijgen om economisch koers te kunnen houden, om maar te zwijgen van het op weg zijn naar de status van ontwikkelingsland, zoals sommigen menen. Waar „markt” en „verzorgingsstaat” te zamen functioneren als in de meeste Westeuropese landen, mag van een verworvenheid worden gesproken. Treden er echter verstoringen in de marktsector op dan lijkt zonder nadere instructies het wachtwoord „ieder voor zich” door velen begrepen te worden.

Misschien is het tot stand komen van de verzorgingsstaat in markteconomieën in wezen toch een zaak van wankel evenwicht. Dit bestel is weliswaar door politieke strijd tot stand gekomen, maar niet veroverd op de bestedingen der rijken. Er hoefde niet rechtstreeks voor te worden „ingeleverd” door degenen die tot dan toe ook zonder de verworvenheden van sociale zekerheid, staatspensioen, gezondheidszorg, verruiming van onderwijskansen enz. hun leven en loopbaan naar eigen opvatting konden inrichten, zij het, dat zij daarbij wel risico's op de koop toe moesten nemen. Het verzorgingsbestel is immers betaald uit het surplus van de economische groei, in zo verre die niet particulier besteed werd. Voor ons land is de marginale collectieve-lastendruk (gedefinieerd als het aandeel van de collectieve sector in de economische groei) sinds 1963 rond 70% geweest; in sommige jaren heeft de collectieve sector zelfs meer dan de reële groei opgesoupeerd 2). Dat heeft weinig van doen met solidariteit, al wijst het wellicht op consensus bij de politieke elite. De snelle gewinning aan de aanspraken heeft de verzorgingsstaat wel

vaste voet gegeven in ons leven, maar daarmee — zoals sociologen zeggen — nog geen ideologische verankering. Vooral in slechte tijden als er grote behoefte pleegt te zijn aan een schuldige kan dit tekort fnuikend zijn.

Sinds de notie van de erfzonde is ontwikkeld is de schuldvraag doorgaans op het individu gericht, vooral in de tijd dat het vrije spel der maatschappelijke krachten het morele primaat had vervangen door Bentham's utilitarisme. Armoede kon gemakkelijk verklaard worden: selfblame. Met de komst van het socialistische denken is de maatschappij als systeem meer verantwoordelijk gemaakt voor de slechte afloop der menselijke lotgevallen. Vooral in de jaren zestig van onze eeuw hebben de „structuren” lelijk te kijk gestaan: system blame.

Het dualisme van deze schuldvraag heeft ook voor onze tijd niet aan actualiteit ingeboet. De verzorgingsstaat is als stelsel van aanspraken duidelijk geïnstitutionaliseerd, maar dat neemt niet weg dat zij kwetsbaar is naar de verdeling der bijdragen. De verzorgingsstaat zit alles behalve „gebeiteld”. Er steekt iets paradoxaals in het verschijnsel dat een sterke politieke mobilisering contra het verzorgingsbestel mogelijk is, terwijl het tegelijkertijd ondenkbaar is dat vandaag de dag de mens zou kunnen leven met de risico's, die door dit systeem worden opgevangen. Dat geldt niet alleen de blote bestaanszekerheid, maar vooral ook het handhaven van integriteit van het menselijk bestaan in lichamelijke en geestelijke gezondheid, sociale dienstverlening, rechtszekerheid. De verklaring voor deze beroering moet wellicht niet in het systeem zelf gezocht worden, maar in het samen functioneren van een markteconomie en een verzorgingsbestel.

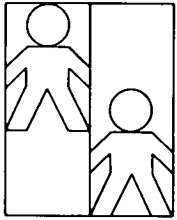
Opvallend daarbij is het ontstaan van een anti-fiscale cultuur. Vooral de neiging om de belastingdruk te ontwijken is kenmerkend omdat zulks veelal geen normoverschrijding inhoudt. In 't onderzoek is gebleken dat in ons land 41% uit een representatieve steekproef het raadzaam acht gebruik te maken van de mazen in de belastingwetgeving

en nog eens 12% dit afhankelijk wil laten zijn van de hoogte van het toptarief 3). In Duitsland en België is gebleken dat er een sterk verband is tussen sociale positie (zelfstandigheid van beroep, inkomensniveau) en gevoelens van anti-fiscaliteit 4). Ook geringe maatschappelijke participatie werkt deze houding in de hand. Gebrek aan kennis van en inzicht in de feitelijke belastingdruk is van dien aard dat vooral de lager betaalden menen dat zij zwaarder belast zijn dan anderen. Politieke mobilisatie van zelfstandigen en lager betaalden is historisch gezien geen ongebruikelijke figuur gebleken in het vooroorlogse Duitsland en Italië en heeft zich ook gemanifesteerd in de vorm van poujadisme in de jaren vijftig in Frankrijk.

Ontduiking en ontwijking van belastingbetaling lijkt een aanzienlijke omvang te hebben aangenomen. Frankrijk komt voor België voor de jaren zeventig op bijna 20% aan gederfde inkomsten voor de staat 5). Voor ons land lijkt een schatting van 1% van het nationaal inkomen niet onrealistisch 6); in Duitsland wordt gesproken over een volume ter grootte van 2% van het bruto nationaal produkt 7); in Italië van 5% à 10% 8). Een expert op dit terrein als Tretter is van mening dat de belastingmentaliteit weinig te maken heeft met de stand van ontwikkeling van de verzorgingsmaatschappij, maar uit mentaliteitsverschillen tussen landen verklaard moet worden 9). Voor Zuid-Europa lijkt dan een ontwikkeling als voor het noordwesten van ons werelddeel niet weggelegd.

Belangrijker voor ons lijkt echter, dat naar gelang de mogelijkheden van ontwijking en ontduiking voorhanden zijn politieke mobilisatie op de anti-belasting-„issue” minder voorkomt. Tot nu toe is alleen Mogens Glistrup in Denemarken erin geslaagd een betekenisvolle parlementaire positie te veroveren (24 van de 175 zetels). In Engeland lijkt dit onderwerp tot in het hart van de politieke arena te zijn doorgedrongen. Van de afloop kunnen wij veel leren.

- 1) *Daily Telegraph*, 18 april 1979.
- 2) SER, *Advies inzake omvang en groei van de collectieve sector*, 22 september 1978.
- 3) F. C. Wijle, *Burger versus belastingen*, Kluwer/Samsom, 1976.
- 4) G. Schmölders en B. Strümpel, *Vergleichende Finanzpsychologie. Besteuerung und Steuermentalität in einigen europäischen Ländern*, Darmstadt, 1968; J. v. Houtte, *Aanvaarding van de rechtsnorm*, Antwerpen/Utrecht, 1973.
- 5) M. Frank, *Fiscandal*, Rotterdam, 1975.
- 6) H. Langman, *De rijksbegroting en de staat van de economie in 1979*. Rede voor de Ned. Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Rotterdam, 1978.
- 7) D. Spethmann, inleiding gehouden op de Bergerdorfer Kreis, verslag in *Die Welt*, 9 januari 1979.
- 8) *International Herald Tribune*, 5 februari 1979.
- 9) B. Tretter, *Die Steuermentalität*, Berlijn, 1974.

Wennen aan de „nationale ramp

De arbeidsverhoudingen in West-Duitsland

DRS. H. P. M. KNAPEN

Inleiding

Er zijn tal van kenmerken op te sommen die kunnen bewijzen dat de Westduitse arbeidersbeweging een superieure machtsfactor vertegenwoordigt in het maatschappelijke bestel. Zij is praktisch in een eenheidsfront georganiseerd en wordt niet verzwakt door confessionele scheidslijnen, zoals de Nederlandse vakbeweging. Zij heeft op papier een volledige vrijheid van handelen en wordt niet betoegeld door loonpolitieke interventies van de overheid. Zij beschikt over een reusachtig eigen vermogen en kan maandenlange stakingen zonder veel financiële zorgen doorstaan. Haar vertegenwoordigers genieten een hoog sociaal aanzien en staan in nauwe verbinding met het politieke machtscentrum.

Desondanks is deze vakbeweging géén superieure machtsfactor in de Bondsrepubliek. Macht wordt weliswaar bepaald door de mate waarin een pressiegroep in staat is conflicten uit te lokken en te winnen, maar het aantal serieuze conflicten dat de Westduitse vakbeweging na de oorlog heeft gevoerd is zo miniem dat deze „conflict-capacity” een geringere geloofwaardigheid geniet dan op grond van de bovengenoemde kenmerken zou kunnen worden geconcludeerd. Pas de laatste jaren is er een trend te bespeuren bij de Westduitse vakbeweging om zich harder op te stellen tegenover de werkgevers, maar nog altijd is de staking een uiterst ongeliefd en weinig gepraktiseerd instrument in de vakbondsstrategie.

Om deze harmonie tussen vakbondsmacht en -zelfbeperking te begrijpen moeten we terug naar het sociaal-economisch patroon dat na de tweede wereldoorlog in dit land ontstond en naar de maatschappelijke visie die aan dit patroon ten grondslag ligt. Het Derde Rijk en diens ondergang hadden Duitsland ontdaan van een autoritair-paternalistisch-militaire staatsstructuur en het naoorlogse herstel werd daarom doorgevoerd door de industrieën en de managers zelf, niet gehinderd door pre-industriële machts-groepen zoals bij de industriële revolutie ten tijde van het Duitse keizerrijk het geval was geweest.

Onder aanvoering van christen-democratische politici als Ludwig Erhard — zelf een manager — en Konrad Adenauer werd een vrije-markteconomie gepropageerd, die werd aangevuld en gecorrigeerd door een sociaal overheidsbeleid om conjunctuurcrises en monopolievorming te voorkomen. Zo kon, met instemming van de westelijke geallieerden, de *soziale Marktwirtschaft* van de regerende christen-democraten al spoedig een geveleugeld woord worden — later ook een heilige koe (met Ludwig Erhard als auctor intellectuelis en later ook als mythologische figuur).

De „soziale Marktwirtschaft” kreeg vooral zijn metafysisch karakter omdat deze werd gepresenteerd als recept tegen de dictatuur. Politieke vrijheid en democratie konden niet los worden gezien van hun complement: economische vrijheid. Voorwaarde voor het welslagen van de democratie was, behalve deze economische vrijheid, echter wel dat de overheid voor sociale gerechtigheid zou zorgen en kapitalistische uitwassen van de Weimar-republiek zou voorkomen, want het

waren zulke uitwassen geweest die ten slotte tot een stormloop van uiterst links en uiterst rechts op de Weimar-republiek hadden geleid. Zo althans luidde de argumentatie.

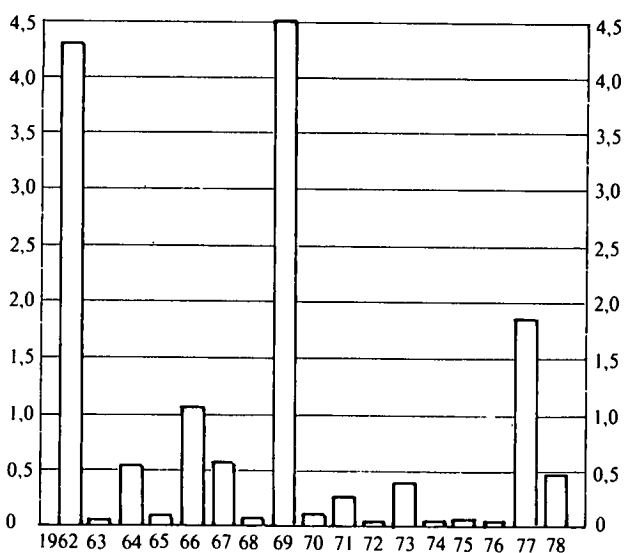
Dit model van vrije economie met sociaal-politieke accnten werd al spoedig algemeen aanvaard. Slechts in de allereerste naoorlogse periode vertoonden de opnieuw opgerichte Westduitse vakbonden syndicalistische trekjes en hadden zij zich in samenspraak met de sociaal-democratische partij (SPD) tegen Erhards sociaal-economische plannen verzet. In het eerste programma van de overkoepelende Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB) zijn dergelijke anti-kapitalistische sporen nog terug te vinden. Het enige praktische resultaat van deze anti-kapitalistische opstelling uit de oprichtingsjaren is overigens een vérstrekkend medezeggenschapsmodel in de kolen- en staalindustrie geweest, dat als compromis werd gesloten tussen regering en vakbeweging, die nationalisatie van de zware industrie had geëist. Dit medezeggenschapsmodel bestaat nu nog — ik kom daar later nog op terug.

Spoedig aanvaardde de arbeidersbeweging echter, zoals gezegd, de vrije economie en de rol die daarin aan een vrije vakbeweging was toebedeeld: een ordenende functie in de economie met verantwoordelijkheid voor het algemeen belang van de wederopbouw. In concreto betekende dit dat de vakbonden het conflict uit de weg gingen en zich tevreden stelden met gematigde looneisen. Nagenoeg over de gehele linie werden in de jaren vijftig collectieve arbeidsovereenkomsten gesloten, waarin de loonsverhogingen achterbleven bij de produktiviteitsgroei; het gevolg was dat het Duitse produkt op de internationale markt relatief goedkoop bleef.

Deze terughoudendheid van de kant van de werknemers leek in deze eerste fase van wederopbouw te worden beloond: de welvaart nam ieder jaar toe en iedereen — werkgevers en werknemers — wreef zich de ogen uit om getuige te zijn van het „*Wirtschaftswunder*” dat niemand in 1945 had kunnen of durven dromen. Het reëel besteedbaar inkomen nam in de jaren vijftig voor iedereen toe en de vakbonden namen het in deze atmosfeer daarbij op de koop toe dat de inkomensverschillen steeds groter werden: er heerste een algemene euforie over de welvaartsgroei en tevens was het „*Leistungsprinzip*” (het prestatiebeginsel) gemeengoed zodat de groeiende inkomensverschillen niet als onrecht werden ervaren. (Dit „*Leistungsprinzip*” geldt trouwens voor een deel nog wel — nivellering is in West-Duitsland geen onderwerp dat hoge prioriteit geniet). Kortom, de werknemers hielpen mee om Erhards adagium voor de sociale-markteconomie gestalte te geven: prestatie en groei.

Het sociale klimaat in de Bondsrepubliek wordt gekenmerkt door de ervaringen van de eerste vijftien jaren. Ook al wordt er wat strijdlijstiger gestaakt dan vroeger, (zie voor stakingscijfers bijgaande figuur) toch blijven stakingen een uitzondering en heten ze al gauw een „nationale ramp”. De vakbondselite vat haar taak ook nog altijd op als een ordenende taak in de Westduitse democratie en

Figuur. Door stakingen verloren gegane werktijd, in mln. werkdagen

Bron: Statistische Umschau, Heft 2, 1979.

schuwt het conflict. En niet alleen de vakbondselite. Slechts 16% van alle vakbondsleden vindt het bijvoorbeeld aanvaardbaar dat de onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers de laatste jaren harder zijn geworden, zo blijkt uit een recente enquête van het weekblad *Die Zeit*. Meer dan de helft van de leden vindt dit een „gevaarlijke” ontwikkeling.

Autonomie van de vakbeweging

De organisaties van werkgevers zowel als van werknemers ontlenen hun rechtspositie aan de grondwet van 1949, waarin het recht van vereniging met als doel de verbetering van sociale en economische omstandigheden wordt genoemd (art. 9, par. 3). Deze rechtspositie is vervolgens nader vastgesteld in een cao-wet — de *Tarifvertragesgesetz* — die de fundamentele onderhandelingsvrijheid van de sociale partners regelt.

Zoals ook ten tijde van de Weimar-republiek het geval was, worden vakbonden en werkgeversorganisaties erkend als instituties die bij de regeling van de arbeidsvoorwaarden een toonaangevende rol spelen. Deze zelfstandigheid van de sociale partners bij het afsluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten — de z.g. *Tarifautonomie* — is het institutionele kernstuk van de sociale verhoudingen in de Bondsrepubliek. In sociaal-politiek opzicht is deze „Tarifautonomie” een onaantastbaar principe; overheidsbemoeienis bij cao's is volstrekt uit den boze, laat staan zaken als loonmaatregelen. De sociale partners staan op hun autonomie, zonder welke zij machteloos zijn en zonder welke zij geen eigen verantwoordelijkheid zouden kunnen dragen voor het sociaal-economische klimaat. Als afschrikwekkend voorbeeld geldt voor beide zijden nog steeds de cao-praktijk in de nadagen van de Weimar-republiek, toen werkgevers onredelijke „aanpassingen” eisten, vakbonden onredelijke loonsverhogingen eisten en beide er in feite van uitgingen dat de overheid de knoop zou doorhakken. Na een beslissing van de overheid werd deze vervolgens door beide partijen om het hardst beschuldigd van verraad en partijdigheid ten gunste van de tegenstander.

Zo gezien geldt voor de sociale partners van vandaag de „Tarifautonomie” niet slechts als een institutionele voorwaarde voor het behoud van de macht in eigen huis, maar ook als instrument voor het behoud van de democratie. De overheid zou zich zelf kunnen discrediteren wanneer zij dwin-

Dit is de tweede aflevering van de serie over „Arbeidsverhoudingen in Europa”, die de komende maanden in ESB zal worden gepubliceerd. Drs. H. P. M. Knapen, correspondent voor NRC Handelsblad in West-Duitsland, bespreekt in dit artikel de arbeidsverhoudingen in West-Duitsland. In de serie verscheen eerder:

• Prof. Dr. A. Peper: Contract en ruil. Grondtrekken van de Scandinavische arbeidsverhoudingen (ESB van 4 april jl.).

gende leefregels aan de sociale partners zou voorschrijven en de sociale partners zouden zich zelf discreteren wanneer zij de eigen verantwoordelijkheid in de „Tarifautonomie” zouden versmaden. Deze autonomie maakt deel uit van de ordende verantwoordelijkheid die de sociale partners na de oorlog hebben aanvaard in de „soziale Marktwirtschaft”.

De structuur van de arbeidersorganisaties draagt er zorg voor dat deze eigen verantwoordelijkheid niet wordt getekend door een onoverzichtelijk en onsamenhangend geheel van kleinere en grotere machtscentra, zoals dat bijvoorbeeld bij de Britse arbeidersbeweging het geval is. Er bestaan in West-Duitsland geen kleine, elkaar onderling beconcurrerende bonden, maar eenheidsbonden die een gehele bedrijfstak omspannen. (Er zijn wel enkele kleine bonden op christelijke grondslag maar hun betekenis en invloed is te verwaarlozen.) Deze bonden onderhandelen jaarlijks per bedrijfstak over nieuwe cao's. Het betekent dat een onderneming altijd maar met één bond behoeft te onderhandelen en dat bijvoorbeeld een onderhoudsmonteur bij de spoorwegen onder de spoorwegbond en een onderhoudsmonteur in een houtfabriek onder de houtbond ressorteert. Deze eenheidsbonden zijn per regio in onderafdelingen georganiseerd en voeren per regio onderhandelingen, waarbij doorgaans de strategieën en doelstellingen in de vakbondscentrale op elkaar afgestemd worden. De uitkomsten van het loonoverleg verschillen daarom per regio of deelstaat meestal niet zoveel.

In tegenstelling tot de diverse vakbonden op confessionele of socialistische grondslag uit het Duitsland van vóór 1933 zijn de unitaire bonden van na de oorlog formeel politiek-neutraal. Als een aantal leidende vakbondsmensen nu op de SPD-lijst voor het Europese parlement staat, dan geschiedt dit formeel à titre personnel en niet als vakbondsmen. Onder het dak van de overkoepelende *Deutscher Gewerkschaftsbund* (DGB) vallen op het ogenblik 17 vakbonden.

De aanpassing aan de vrije economie is in de DGB betrekkelijk snel gegaan en is welhaast als vanzelf verlopen bij diverse DGB-instellingen. Zo is de DGB — vergelijkbaar met de Amerikaanse vakbeweging — zelf uitgegroeid tot een grote onderneming. De DGB is enige eigenaar van Europa's grootste bouwconcern Neue Heimat en bezit onder andere een meerderheidsbelang in de Bank für Gemeinwirtschaft ('s lands vierde grootste bank), in de Volksfürsorge ('s lands grootste verzekeringsbedrijf) en in de Bausparkasse (het derde grootste bouwfonds). Op die manier is de DGB direct en indirect werkgever van vele duizenden personeelsleden. Wel moet er voor de volledigheid aan worden toegevoegd dat binnen de DGB een discussie wordt gevoerd over de wenselijkheid van zo'n financieel-economische vervlechting met het bedrijfsleven. In de 17 aangesloten bonden zijn voor het eigenlijke vakbondswerk alles bij elkaar ruim

9.000 mensen full-time werkzaam. De 7,5 mln. leden van deze bonden brengen per jaar naar schatting ruim DM 900 mln. op en het is dan ook wel zeker dat de grote bonden over vele miljarden aan snel vrij te maken middelen beschikken om stakingen te kunnen bekostigen.

Over het geheel genomen is de organisatiegraad onder de Westduitse werknemers laag, namelijk 39%. Dit cijfer is sinds de oprichting van de DGB in 1949 vrij constant geweest, al tekent zich de laatste jaren een lichte stijging af. De grootste aangesloten bond en met 2,6 mln. leden tevens de grootste vakbond ter wereld is de Industriegewerkschaft Metall. Deze IG-Metall bereikte het afgelopen jaar voor het eerst een organisatiegraad van 50%. In landelijke gebieden en in kleine bedrijfjes is de organisatiegraad lager, maar in grote industrieën hoger — soms 90% of meer van alle handwerkers.

De macht van de overkoepelende DGB is ondanks de imposante omvang van de organisatie en de middelen begrensd. DGB-voorzitter Heinz-Oskar Vetter geniet een hoog aanzien en is voortdurend gesprekspartner voor werkgevers en voor de overheid, maar als het op loononderhandelingen aankomt zijn het de aangesloten vakbonden zelf die de dienst uitmaken. Illustratief voor deze situatie mag een voorbeeld uit het jongste verleden zijn, toen Vetter had gesproken over een rechtvaardiger verdeling van werk en van een bereidheid om in ruil daarvoor met minder loon genoegen te nemen. De voorzitters van de individuele bonden floten vervolgens hun hoogste vertegenwoordiger zachtjes maar onverbiddelijk terug en weigerden over verlaging van de lonen te onderhandelen. Vetter slikte zijn suggestie daarna wijselijk weer in.

Buiten de DGB zijn er nog enkele overkoepelende organisaties. Daarvan is de *Deutscher Angestellten-Gewerkschaft* (DAG), de grootste en invloedrijkste met bijna 450.000 leden. Deze DAG representeert het kaderpersoneel — de „witte boorden” — met uitzondering dan weer van het leidinggevende personeel — de „leitende Angestellte” — dat in deze voor status zo gevoelige Westduitse maatschappij niet met het middelbaar personeel onder één noemer wil worden gebracht. In de praktijk van het dagelijkse leven binnen bedrijf of kantoor spelen zulke statusverschillen een grote rol en menig „Herr Direktor” of „Herr Regierungsrat” ziet deze verschillen graag benadrukt door uiterlijkheden. Dan werd er in 1959 een confessionele vakvereniging opgericht, de *Christlicher Gewerkschaftsbund* (CGB) met ongeveer 190.000 leden, die in vergelijking met de DGB een vrij anoniem bestaan leidt.

Konzertierte Aktion

Om de recente ontwikkelingen binnen de Westduitse vakbeweging van de laatste jaren beter te kunnen beschouwen moeten we terug naar het jaar 1966. In dat jaar voltrok zich niet alleen een politieke omwenteling, omdat de sociaal-democratische SPD voor het eerst (in de Grote Coalitie met de CDU) in de regering kwam. Ook was dat het jaar van de eerste grote economische recessie, met 700.000 werklozen. Voor het eerst kreeg het sociale klimaat te maken met een koele conjuncturele tegenwind en werd het harmoniemodel op nationaal niveau op de proef gesteld.

De sociaal-democratische minister van Economische Zaken, Prof. Karl Schiller, ontvouwde ter bestrijding van deze recessie een keynesiaans stimuleringsbeleid voor de conjunctuur. Omvangrijke openbare middelen werden voor de economie, in het bijzonder voor investeringen, beschikbaar gesteld, en het was duidelijk dat de werknemers voorlopig niet rechtstreeks van deze extra middelen zouden kunnen profiteren. Hoewel Schiller als sociaal-democraat bij de uitstippeling van zijn — later succesrijk gebleken — conjunctuurbeleid op een milde houding van de werknemers

mocht rekenen, eisten dezen toch ook een aandeel op van de openbare middelen die voor de stimuleringsoperatie op tafel kwamen.

Aan deze eis kon niet meteen worden voldaan maar wel leidde dit tot de belofte van „sociale symmetrie”: zodra de economie weer uit het dal zou zijn, zouden de werknemers hun rechtmatig deel kunnen ontvangen van de welvaarts-groei. Om een en ander in gemeenschappelijk overleg te regelen en in harmonieuze banen te leiden, kwam men tot de oprichting van een z.g. *konzertierte Aktion*. Dat was een groot overlegorgaan van werkgevers, werknemers, ambtenaren en de federale bank, waarin de doelstellingen van de economische politiek werden besproken en de klokken gelijk werden gezet (ook al bleven de feitelijke cao-onderhandelingen een zaak van vakbonden en werkgeversverenigingen op regionale basis).

De doelstellingen van het stimuleringsgebied werden in de Wet ter bevordering van stabiliteit en economische groei van 8 juni 1967 opgesomd:

- volledige werkgelegenheid;
- gestage economische groei;
- prijsstabiliteit;
- internationaal economisch evenwicht.

In dezelfde wet werd de „konzertierte Aktion” genoemd als een instrument „voor een gelijktijdig op elkaar afgestemd gedrag tot het bereiken van de (hierboven) genoemde doelstellingen”. In de „konzertierte Aktion” zaten vertegenwoordigers van de vakbonden, van de werkgevers, van de federale bank, van enkele andere sociale en economische belangenorganisaties en van de overheid. Op basis van vrijwilligheid werd er met name over inkomenspolitiek gesproken.

Bijna vanaf het begin is er in de achterban van de vakbonden kritiek gespuid op deze „konzertierte Aktion”. Het leek op een „konzertierte Stabilisationsaktion” zo werd geschertst en vakbondsleiders laadden de verdenking op zich zich te lenen voor de rol van brandweerman ter bestrijding van conjuncturele brandjes zonder dat daar de achterban zelf veel wijzer van werd.

Anderen — o.m. Herbert Ehrenberg, nu minister van Sociale Zaken — betoogden in die tijd dat er wel degelijk mogelijkheden voor de werknemers bestonden om in de „konzertierte Aktion” hun idealen te verwezenlijken. Hij dacht daarbij aan andere dan loonpolitieke instrumenten en noemde de vermogenspolitiek als mogelijkheid om tot een herverdeling van inkomens te geraken. Zo waren er wel meer optimistische geluiden te horen over dit geïnstitutionaliseerde top-overleg tussen de sociale partners en de overheid. Van daaruit zouden ook prikkels moeten komen voor verdergaande humanisering van de arbeid, voor meer medezeggenschap, en voor oplossing van automatiserings- en omscholingsproblemen.

De optimisten hebben geen gelijk gekregen. Zeker, de „konzertierte Aktion” heeft studies geëntameerd en heeft voor bepaalde spelregels in het verkeer tussen werkgevers en werknemers gezorgd en de fikse loonsverhogingen zorgden tegelijkertijd voor een tevreden achterban; maar principiële kernpunten in de verhouding tussen werkgevers en werknemers zijn niet opgelost. De grote doorbraak op het gebied van de secundaire arbeidsvoorwaarden — humanisering van de arbeid — moest aan het cao-front in 1971-1972 worden bevochten door de IG-Metall in Baden-Württemberg.

Telurgesteld over de werkgevers en ook een beetje over het falen van het werkgelegenheidsbeleid (doelstelling nummer 1!) van de links-liberale regeringscoalitie smeten de vakbonden in de eerste week van juli 1977 de deur van de „konzertierte Aktion” met een harde klap dicht. Sinds die tijd bestaat er geen „konzertierte Aktion” meer en het is de vraag of de vakbonden voorlopig behoefte hebben aan een soortgelijk symbool van „close harmony”.

Medezeggenschap

Aanleiding tot het smijten met deuren in juli 1977 was de klacht van de werkgevers en een aandeelhoudersvereniging tegen de nieuwe wet op de medezeggenschap. Hier zal uitvoeriger op deze zaak worden ingegaan.

De medezeggenschap in de ondernemingen is in feite een hoofdstuk apart in de naoorlogse sociale geschiedenis van West-Duitsland maar zij past desondanks toch ook weer volledig in het beeld dat de vakbeweging van zich zelf schildert: medezeggenschap betekent voor de werknemers medeverantwoordelijkheid — zo men wil: ordenende medeverantwoordelijkheid — en dat is het doel waarnaar de vakbeweging streeft. Medezeggenschap en gedeelde verantwoordelijkheid zijn een onlosmakelijk deel van de maatschappijvisie, die de DGB in het herziene beginselprogramma van 1963 als de zijne heeft vastgelegd. Volwaardig medebeslissingsrecht biedt de arbeidersbeweging haar plaats in een vrije economische orde en is de praktische vertaling van een vakbondspolitiek die zoekt naar de weg „Tussen Marx en Markt” (aldus de titel van een boek van de al genoemde Ehrenberg).

De medezeggenschap heeft een oude traditie en werd al genoemd in het manifest van de nationale vergadering van Frankfurt in 1848. Ook in de grondwet van de Weimar-republiek waren voorzieningen voor z.g. arbeidersraden getroffen en in de Bondsrepubliek werd aangeknoopt bij deze traditie. De medezeggenschap speelt zich nu voornamelijk op drie niveaus af:

- a. de ondernemingsraad;
- b. het economisch comité;
- c. de Raad van Commissarissen.

De ondernemingsraad kreeg in 1952 gestalte in de *Betriebsverfassungsgesetz* (gewijzigd in 1971). Deze wet verplicht bedrijven met meer dan vijf werknemers om zo'n raad in het leven te roepen. Handarbeiders en kantoorpersoneel kiezen gescheiden hun vertegenwoordigers in de ondernemingsraad die bevoegdheden heeft in de sociale sfeer. In economische aangelegenheden behoeft de ondernemingsraad slechts te worden geïnformeerd.

De DGB heeft zich nooit zo geïnteresseerd voor deze ondernemingsraad. Voor de individuele werknemer mag de ondernemingsraad van betekenis zijn, omdat ze rechtstreeks kan ingrijpen in arbeidsomstandigheden op de werkvloer, maar werkelijke economische beslissingsmacht, bijvoorbeeld over investeringen, heeft de ondernemingsraad niet en bovendien is de invloed van vakbondsvertegenwoordigers relatief gering, want de ondernemingsraad wordt, zoals gezegd, direct gekozen door het personeel en dat laat zich bij de alledaagse bedrijfsperikelen niet altijd leiden door de suggesties van de vakbondsvertegenwoordigers.

Dezelfde relatieve desinteresse van vakbondszijde geldt het economisch comité, de z.g. „Wirtschaftsausschuss”. Dit is een klein comité van 4 tot 8 personen dat verplicht is gesteld voor bedrijven met meer dan 100 werknemers. Het comité wordt voor de helft benoemd door de ondernemingsraad en voor de helft door de directie. Dit comité discussieert over economische en technische plannen in het bedrijf en heeft voornamelijk een informatieve functie.

De vakbeweging concentreert al haar aandacht en invloed op het derde en hoogste niveau van medezeggenschap: de Raad van Commissarissen, de „Aufsichtsrat”. Hierin bestaat een opvallend verschil met de Nederlandse vakbeweging, die zich tot nu toe concentreert op de ondernemingsraad. De Raad van Commissarissen is in Nederland ook minder toegankelijk omdat de leden ervan door coöptatie worden benoemd en niet — zoals in West-Duitsland — rechtstreeks worden gekozen, hetzij door aandeelhouders, hetzij door werknemers.

Als ideaal voor de Westduitse vakbeweging geldt het medezeggenschapsmodel in de kolen- en staalindustrie. De

medezeggenschap dateert daar uit 1951 en was het resultaat van een lange strijd tussen het voorlopig bestuur en later de christen-democratische regering onder Konrad Adenauer enerzijds en de vakbond en de sociaal-democratische partij anderzijds. Bij deze laatste twee had na de oorlog ten tijde van de geallieerde bezetting het idee geleefd van een sociaal-economische heroriëntatie. Het nieuwe begin leek een geschikte gelegenheid om te komen tot een economische democratie (*Wirtschaftsdemokratie*) na de erbarmelijke ervaringen met grote ondernemingen en kartelvorming in de Weimaren de Hitler-tijd: een soort „Doorbraak”-gedachte, maar dan op het gebied van de arbeidsverhoudingen.

In het Roergebied gold de verontwaardiging in de eerste plaats de staalbaronnen die — niet gehinderd door enige scrupules — het staal tot oorlogstuig hadden geperst en daar bood zich na de oorlog voor de vakbond een goede gelegenheid om nationalisatie te eisen. Van deze „Doorbraak” is ten slotte weinig terechtgekomen omdat de overheid en het management zich al ras voegden in het politieke en economische concept van de Verenigde Staten en de buurlanden in West-Europa. Desondanks bleef de medezeggenschap in de kolen- en staalindustrie als uiteindelijk compromis toch een model van verregaande medeverantwoordelijkheid — zeker in vergelijking tot andere landen. (Hoezeer de tijden veranderd zijn, blijkt als men bedenkt dat het compromis van toen het ideaal van nu is in de Duitse vakbeweging — maar dit terzijde.)

In de kolen- en staalindustrie bestaat de Raad van Commissarissen doorgaans uit 11 personen. Vijf worden gekozen door de aandeelhoudersvergadering en vijf door de werknemers. Eén persoon (de elfde) moet het vertrouwen van beide zijden hebben en geldt als neutrale figuur die in pat-situaties knopen moet kunnen doorhakken. In de praktijk is het tot nu toe echter zelden voorgekomen dat de „Neutraler” als arbiter geschillen heeft moeten beslechten.

De vijf werknemers-vertegenwoordigers komen uit drie sectoren: twee worden gekozen door het personeel van het bedrijf, twee worden er gestuurd door de vakbond (de IG Metall of in de kolenindustrie, de IG Bergbau) en deze vier vertegenwoordigers zoeken zelf een vijfde persoon die namens het algemeen belang aan de werknemerskant zitting heeft in de Raad. De keus valt op een ambtenaar of een wetenschapper. Deze Raad benoemt de leden van de directie en daartoe behoort ook een z.g. arbeidsdirecteur. Deze arbeidsdirecteur wordt — en ook dat is bijzonder — praktisch door de werknemers in de Raad van Commissarissen benoemd en hij houdt zich bezig met personeelsbeleid, sociale zaken, woonbeleid, premieregelingen, rationalisatie en dergelijke.

Op papier bestaat aldus in de kolen- en staalindustrie een evenwicht in zeggenschap tussen arbeid en kapitaal, al kan men uit de mond van vakbondskaderleden in deze industrie wel vernemen dat men niet zo direct greep op de directie heeft. Immers, deze directie is zelf verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken, zij vertegenwoordigt het bedrijf naar buiten toe en sluit als tegenspeler van de vakbonden de jaarlijkse cao-overeenkomsten af. Met andere woorden: invloed van werknemers is er wel bij de benoeming van directieleden maar niet bij het functioneren van de directie.

De medezeggenschap in deze industriebranche ging destijds al veel verder dan de regeling elders, waar werknemers met één derde representatie in de Raad van Commissarissen in de minderheid bleven en waar men ook geen arbeidsdirecteur kende. Daarom opende de sociaal-democratische SPD, toen ze in 1966 ging meeregeren, op aandrang van de vakbeweging meteen de discussie over een algemene hervorming van de medezeggenschap — de *Mitbestimmung*. In 1968 kwam er een commissie-Biedenkopf (Kurt Biedenkopf — economisch expert van de CDU) die de medezeggenschapservaringen in de kolen- en staalindustrie bestudeerde en aanbevelingen deed voor een nieuwe algemene wet.

Deze commissie kwam tot de conclusie dat de pariteit in de

Raad van Commissarissen wel leidde tot vertraging in de besluitvorming en dat de ambivalente positie van de arbeidsdirecteur — de „arbeider als ondernemer” — ronduit onbevredigend was. Ook kon niet worden vastgesteld dat er in de kolen- en staalindustrie meer voor het sociaal welzijn van de werknemer was gedaan dan in andere industrietakken. Met deze conclusies voor ogen kon de commissie-Biedenkopf dan ook geen paritaire medezeggenschap aanbevelen voor de industrieën buiten de kolen- en staalsector.

Hoewel er hier en daar vraagtekens bij dit rapport kunnen worden gezet — zo zijn er in de kolen- en staalindustrie wel degelijk al vroeg enkele bijzondere sociale regelingen getroffen, bijvoorbeeld voor oudere werknemers — is het van belang hier vast te stellen dat de commissie één ding in elk geval niet had geconstateerd: een machtsusurpatie of een streven daarnaar van de vakbonden. Dit in de publieke discussie in de Bondsrepubliek telkens weer opduikende bezwaar tegen paritaire medezeggenschap berustte derhalve niet op feiten, die de commissie-Biedenkopf in de kolen- en staalindustrie had waargenomen. Het berustte en berust slechts op vermoedens. Nadrukkelijk vermeldde deze commissie ook nog dat de werknemers-vertegenwoordigers in de Raad van Commissarissen even nauwlettend de winst in het oog hielden als de aandeelhouders-vertegenwoordigers. Er bestond een gemeenschappelijk belangenbesef binnen de onderneming.

Nog vóórdat de commissie-Biedenkopf het eindrapport gereed had nam de SPD in 1969 echter al het standpunt van de vakbeweging over en koos voor paritaire medezeggenschap in alle Raden van Commissarissen. Wat daarna volgde was een lange lijdensweg van politiek touwtrekken tussen de partijen. De liberale regeringspartner (sinds 1969) van de SPD, de kleine FDP, verzette zich tegen de paritaire medezeggenschap evenals de christen-democraten, van wier medewerking de regering in de Bondsraad — een soort Eerste Kamer — afhankelijk was. Zeven jaar duurde het voordat uiteindelijk de nieuwe wet er was — een wet die niet zover gaat als de medezeggenschap in de kolen- en staalindustrie, maar die wel de verworvenheden van de vakbeweging in deze branches onverlet laat.

De nieuwe wet op de medezeggenschap verdeelt de Raad van Commissarissen in tien vertegenwoordigers van de aandeelhouders — het kapitaal — en tien van de werknemers — de arbeid. Getalsmatig is er dus pariteit. Bij het staken der stemmen in de Raad geeft de stem van de voorzitter echter de doorslag en deze is in tegenstelling tot de kolen- en staalindustrie geen neutrale persoon maar een representant van het kapitaal. Er is dus geen kwalitatieve pariteit.

Van de tien werknemers-vertegenwoordigers komen er zeven rechtstreeks — via verkiezingen — uit het bedrijf. Onder deze zeven moet ten minste één handarbeider zijn, één „witte boord” en één leidinggevende functionaris. Behalve de zeven werknemers in de Raad stuurt de vakbond nog drie afgevaardigden. De arbeidsdirecteur wordt benoemd zoals alle andere directieleden en de werknemers hebben daarin dus niet het laatste woord, zoals in de kolen- en staalindustrie. Deze nieuwe wet geldt sinds 1978 voor alle bedrijven met meer dan 2.000 werknemers (tenzij het familiebedrijven of besloten vennootschappen zijn). Dat zijn er ongeveer 500. Tot een vlucht naar het buitenland, zoals werkgevers tevoren wel had beweerd, is het door deze nieuwe wet overigens niet gekomen. Ook zijn kunstgrepen om onder de 2.000-grens te belanden nauwelijks toegepast.

De vakbeweging accepteerde met veel moeite deze nieuwe wet en blijft intussen streven naar uitbreiding van de medezeggenschap, ook al is daar de komende jaren politiek gezien geen enkele kans op. Het bezwaar tegen de nu ingevoerde wet luidt, aldus de formulering van de IG-Metall dat „deze nieuwe wet de eenheid ondergraaft van de werknemers-vertegenwoordigers en het overwicht institutionaliseert van de bezitters”. Met name de leidinggevende functionaris moet volgens de vakbeweging praktisch al tot de vertegenwoordigers van het kapitaal worden gerekend en hij zal zich door-

gaans ook eerder verbonden weten met de suggesties uit die hoek dan met zijn collega-werknemers. Rekent men deze leidinggevende functionarissen niet mee dan blijkt overigens — het is een interessant detail — dat het overgrote deel van de werknemers-vertegenwoordigers lid van een vakbond is. Bijvoorbeeld: meer dan 90% van de werknemers-commissarissen in bedrijven die onder de hoede van de IG-Metall vallen, bleken in 1978 lid te zijn van de IG-Metall.

Zoals al eerder opgemerkt is het onderwerp medezeggenschap een kernstuk van het denken binnen de Westduitse vakbeweging over arbeidsverhoudingen en daarom was het voor de vakbeweging méér dan een klap in het gezicht toen op 28 juni 1977 — net vóór het aflopen van de bezwaren-termijn — de werkgevers en een aandeelhoudersvereniging naar de hoogste rechter stapten. Hoofdzakelijk om twee redenen achtten dezen de nieuwe wet op de medezeggenschap in strijd met de grondwet en vroegen aan het Constitutionele Hof van Karlsruhe een oordeel:

- de nieuwe wet tast de eigendomsrechten van de aandeelhouders aan;
- de nieuwe wet betekent een vermenging van werkgevers- en werknemersbelangen, waardoor de vrijheid van onderhandelen niet meer bestaat. Met andere woorden: medezeggenschap schaadt de „*Tarifautonomie*” en legt de macht in de onderneming eenzijdig in handen van de werknemers.

Deze actie van de werkgevers was de aanleiding tot het vertrek van de vakbonden uit de „konzertierte Aktion” en markeert — hoewel een definitief oordeel nog niet kan worden gegeven — een keerpunt in de naoorlogse sociale verhoudingen.

Op 1 maart van dit jaar deed het Constitutionele Hof de met veel spanning tegemoet geziene uitspraak en wees de bezwaren van de werkgevers van de hand. Ook het achterliggende streven van de klagers om het Hof te bewegen tot een bindende uitspraak voor de toekomst, leed schipbreuk. Het Hof beperkte zich tot toetsing van de nieuwe wet en deed geen — althans geen ondubbelzinnige — uitspraken over de grenzen van de medezeggenschap. De werkgevers hadden gehoopt dat het Constitutionele Hof in elk geval de nieuwe wet als uiterst toelaatbaar medezeggenschapsmodel zou aanmerken, waardoor het streven van de vakbeweging naar een verdere uitbreiding van de medezeggenschap zou zijn geblokkeerd. De rechters van Karlsruhe hebben zich daartoe wijselijk niet laten verlokken want dan zouden conflict-rijke implicaties in verband met het al veel verder gaande medezeggenschapsmodel in de kolen- en staalindustrie niet uitgesloten zijn geweest.

Arbeidstijdverkorting

Hierboven is al gezegd dat het proces van de werkgevers tegen de Wet op de medezeggenschap een verandering markeert in de arbeidsverhoudingen in de Bondsrepubliek. Hoewel de juridische stap op zich zelf wellicht niet meer was dan een incident, krijgt dit incident wijdere betekenis omdat het kwam op een tijdstip dat er een algemene verslechtering van de verstandhouding tussen de sociale partners viel te constateren. Hoewel de Bondsrepubliek — met Nederland — nog steeds tot de landen met de laagste stakingscijfers behoort en daartoe ook in de toekomst wel zal blijven behoren, is er het laatste jaar toch het een en ander gebeurd.

Sinds de oliecrisis van 1973 wordt door de overheid, door de werkgevers en door de economische instituten de vakbeweging telkens weer op het hart gedrukt zich ter wille van het algemeen belang in haar looneisen te matigen. Het anti-inflatiebeleid en de monetaire stabiliteit hebben prioriteit gekregen en de vakbonden hebben gemerkt dat het allengs moeilijker wordt de achterban bij de jaarlijkse cao-rondes tevreden te stellen. Tegelijk dient zich evenmin een beloning

voor de matigende opstelling aan in de vorm van meer werkgelegenheid of meer medezeggenschap. De voorzitter van IG-Metall, Eugen Loderer, zei vorig najaar daarover: „Als er niet meer medezeggenschap mag komen, als er niets meer mag wat meer onkosten met zich brengt, kan ik eigenlijk wel van overleg (met de werkgevers) afzien. Als de wil tot werkelijke hervormingen ontbreekt, dan heb ik mijn tijd nodig voor dingen die door ons alleen moeten worden opgelost”. Het was een onverholven dreiging met een conflict-strategie.

Dat is de ene kant van de medaille. De andere kant biedt een beeld van een relatief geslaagd economisch beleid, waardoor de argumentatie van de vakbeweging wordt verzwakt. Zo is de werkloosheid weliswaar volgens iedereen te hoog (in 1975: 4,7%; 1976: 4,6%; 1977: 4,5%; 1978: 4,3%; verwachting voor 1979: minder dan 4%) maar toch altijd nog veel lager dan in de meeste andere Westerse landen en bovendien is een geleidelijke teruggang merkbaar. Evenmin doen zich schrijnende gevallen van bedrijfssluitingen en massa-ontslagen voor, al wordt wel gevreesd dat de automatisering en rationalisering in de Westduitse industrie geleidelijk zulke vormen beginnen aan te nemen dat een natuurlijke opvang van de werknemers die daardoor werkloos worden, binnen de arbeidsmarkt spoedig tot het verleden zal behoren. (In de scheepsbouw is nu voor het eerst overheidsgeld gepompt zonder duidelijk beleid, dus slechts om massa-ontslagen te voorkomen).

In dit kader van een groeiende druk op de vakbeweging om te matigen en van een redelijk geslaagd financieel-economisch beleid na de recessie en in het kader van een afwerende werkgevershouding tegenover medezeggenschaphervormingen moeten de stakingen van het afgelopen jaar worden gezien. Op de voorgrond staat dan het spookbeeld van de werkloosheid door rationalisering en automatisering, waartegen een restrictieve overheid en een afwerende ondernemerswereld weinig of niets ondernemen, zodat de vakbeweging zich gedwongen voelt zelf het heft in handen te nemen. De typografen staakten begin vorig jaar om het behoud van hun salarissen en hun rechtspositie bij de invoering van moderne zetprocedures. De metaalarbeiders in Baden-Württemberg staakten kort daarna ter voorkoming van salarisverlaging bij het verdwijnen van hoog gekwalificeerd werk door de komst van nieuwe machines. Waren deze twee stakingen eerder nog van een behoudend karakter — voorkomen van salarisverlaging bij automatisering — zo waren de eerste stakingen in de naoorlogse geschiedenis van de staalindustrie al duidelijk gericht op het behoud van arbeidsplaatsen in het algemeen door vermindering van het aantal wekelijkse arbeidsuren. De slogan van de 35-urige werkweek werd in november, december 1978 een begrip in het gebied van Rijn en Roer.

In de Westduitse staalindustrie verdwenen de afgelopen acht jaar 70.000 arbeidsplaatsen: er zijn nog 300.000 arbeidsplaatsen overgebleven. De staalindustrie is het afgelopen decennium gerationaliseerd om zonder hulp van de overheid hoog gekwalificeerde producten te kunnen vervaardigen, waardoor de Westduitse staalindustrie relatief goed op de internationale markten kon blijven concurreren. Voor veel werknemers naderde daarmee echter het uur-U van de afvloeiing of overplaatsing naar minder goed betaalde banen in het bedrijf.

Er wordt sinds de staalstakingen uitvoerig over de 35-urige werkweek en over werktijdverkorting in het algemeen gediscussieerd. Met uitzondering van de vakbeweging, wordt over het algemeen ontkend dat verkorting van de arbeidstijd het probleem van het dalende aantal arbeidsplaatsen kan oplossen en dat te meer omdat de vakbonden de verkorting van de werkweek niet aan loonkorting willen koppelen. Zonder rechtstreeks overheidsingrijpen — en dat mag in dit land niet worden verwacht — wordt van verschillende kanten juist een averechts effect verwacht: duurdere arbeidsuren leiden tot nog meer automatisering.

Een antwoord op dit automatiseringsprobleem is voor de

vakbeweging des te moeilijker te vinden omdat zij gedwongen wordt dit antwoord te combineren met een intrinsieke eis die men stelt aan de vakbeweging: het verkrijgen van financiële verbeteringen voor de leden. Behoud van arbeidsplaatsen gekoppeld aan loonsverlaging brengt de vakbonden in een intern conflict en om dit conflict te ontlopen heeft de IG-Metall bij de staalstakingen van eind 1978 een „geleidelijke” invoering van de 35-urige werkweek geëist, gekoppeld aan een ruim bemeten prijscompensatie. Invoering van een 35-urige werkweek ineens gekoppeld aan loonsverlaging zou het arbeidsplaatsenprogramma ten goede zijn gekomen, maar dat zou het hierboven genoemde interne conflict teweegbrengen. Dat is ook de reden waarom de vakbonden in de Bondsrepubliek niet bereid zijn in te leveren en in ruil daarvoor te onderhandelen over arbeidsplaatsenovereenkomsten, zoals in Nederland enige tijd in discussie is geweest.

Het is de vraag of de „geleidelijke” invoering van een 35-urige werkweek niet juist de ondernemingen de gelegenheid biedt het produktiesysteem „geleidelijk” aan te passen aan de verminderde arbeidstijd. En gaat het bovendien bij de arbeidstijdverkorting in deze vorm niet eerder om het inwilligen van eisen die de leden aan hun vakbond stellen ten einde hun individuele arbeidstaak te verlichten dan om een instrument, dat primair gericht is op het behoud van werkgelegenheid? Het zijn vragen die in West-Duitsland, net als in andere Westeuropese landen, actueel zijn en ook daar nog geen bevredigende antwoorden hebben gevonden.

De voorzitter van IG-Metall, Loderer, gevraagd naar het werkgelegenheidseffect van een geleidelijke invoering van de 35-urige werkweek, stelde in november 1978 sibillijns vast: „De arbeidstijdverkorting is een gebod van de tijd, zowel uit arbeidsmarkt-politieke als uit humanitaire overwegingen”.

De eerste echte staking in het teken van de 35-urige werkweek in de staalindustrie van het Roergebied begon in de laatste week van november 1978 en betrof eerst 40.000 werknemers, een aantal dat later steeg tot 60.000. Het was tevens de eerste naoorlogse staking in deze industrietak, waar tot dan toe een echte staking wegens het vergaande medezeggenschapsmodel niet voor mogelijk was gehouden. Het was ook het tweede grote arbeidsconflict in één jaar na de grote stakingen in Baden-Württemberg (als men even afziet van de numeriek minder betekende typografen). Ook was het de derde keer in een jaar dat de werkgevers in de getroffen branche reageerden met een afweermiddel dat kenmerkend is voor een verslechterde verstandhouding: de uitsluiting (*Aussperrung*). De „Aussperrung” is een veel besproken werkgeverswapen tegen stakingen dat de emoties het afgelopen jaar stevig heeft doen oplaaieren. „Aussperrung” betekent dat werkgevers een staking in hun branche beantwoorden met buitensluiting van (werkwillige) werknemers. In de staalstaking werden door de werkgevers in totaal 40.000 werknemers uitgesloten en op die manier werd de IG-Metall gedwongen extra diep in de stakingskas te grijpen. De solidariteit gebiedt immers ook het steunen d.m.v. een uitkering van de uitgesloten vakbondsleden. Voor niet-leden ligt het moeilijker: zij zijn ten tijde van een „Aussperrung” brodeloos en ten slotte aangewezen op een sociale-bijstandsuitkering.

Op het eerste gezicht lijkt „Aussperrung” dan ook een onverstandig middel, omdat het de werknemers in groten getale naar de vakbonden drijft. In de staalindustrie maakte dat echter minder uit, omdat er toch al een hoge organisatiegraad bestaat. Bovendien gebeurt het in de praktijk vaak dat buitengesloten niet-vakbondsleden door de onderneming op een of andere manier worden schadeloos gesteld — ook al is het formeel ongeoorloofd om leden en niet-leden anders te behandelen. Over de „Aussperrung” worden al een jaar lang vele honderden processen gevoerd die gedupeerde werknemers tegen hun werkgevers hebben aangespannen na de uitsluitingen in Baden-Württemberg in maart 1978. Over het algemeen verliezen de werknemers — en indirect de vakbonden — deze processen echter. De rechter ziet

„Aussperrung” als een instrument dat de werkgevers wapen-gelijkheid verschaft, zo oordeelde ook eens in het hoogste sociale gerechtshof, het *Bundesarbeitsgericht* (dat de juridische kant van de relatie werkgevers-werknemers be-waakt). De „Aussperrung”, zo zeggen de werkgevers, is nodig om paal en perk te stellen aan de verlamdende speerpunt-stakingen. Bij deze speerpuntstakingen legt slechts een ge-deelte van de werknemers in een industrietak het werk neer, treft daarmee verscheidene industrieën en houdt de stakings-kosten laag. De „Aussperrung” dient om de vakbond tot hogere financiële uitgaven te dwingen en dat is des te nood-zakelijker nu de vakbeweging een welvarende instelling is ge-worden, die moeiteloos stakingen op kleinere schaal tot in het oneindige kan bekostigen. Volgens de werkgevers is de „Aussperrung” het adequate middel om stakende bonden weer snel aan de onderhandelingstafel te brengen.

Grote „Aussperrungen” deden zich tot nu toe in de Bonds-republiek zelden voor. In 1963 werden bijna 84.000 werk-nemers (vooral in Baden-Württemberg) ongeveer een week buitengesloten; in 1971 (voor een groot deel in het dezelfde gebied) 103.000 werknemers ruim twee weken. In dit wel-varende gebied met veel metaalverwerkende industrieën — o.m. Mercedes, Bosch — worden door de IG-Metall van oudsher de kastanjes voor de rest van het land uit het vuur ge-haald. In 1978 werden 120.000 typografen buitengesloten in Baden-Württemberg en eind 1978 rond 40.000 staalarbei-ders, voornamelijk in het Roergebied. „Aussperrungen” ver-eisen een grote solidariteit tussen werkgevers. In Baden-Württemberg hebben zij daartoe al sinds jaar en dag een ge-meenschappelijke weerstandskas.

De vakbonden zijn van mening dat de werkgevers met het wapen van de „Aussperrungen” in het voordeel zijn: de ondernemer heeft de beschikking over het kapitaal, de arbei-der over de arbeid en deze twee tegenpolen zijn zonder zo'n „Aussperrung” al elkaars gelijken, zo is hun opvatting. Poli-tiek is de „Aussperrung” in zoverre een gevoelig thema, dat de sociaal-democratische SPD een verbod van de „Aussper-rung” als programmapunt voor het Europese parlement heeft aanbevolen — evenals trouwens de invoering van de 35-urige werkweek. (In Nederland is er geen formeel verbod van „Aussperrung”, maar in de praktijk wordt er nooit van dit middel gebruik gemaakt.)

Na deze korte excursus over de 35-urige werkweek en het politiek gevoelige thema van de „Aussperrung” is het nuttig om de aandacht te vestigen op de afloop van de staalstakingen. Deze afloop kan ons iets openbaren van de toekomstige ontwikkelingen aan het arbeidsfront in de Bondsrepubliek. Voor de IG-Metall werd deze eerste staking voor verkorting van de werkweek een fiasco. Aan het eind van ruim zes weken staken bereikten de vakbonden geen „geleidelijke invoering van de 35-urige werkweek”. In de cao staat zelfs met zoveel woorden dat de 40-urige werkweek niet zal worden losgelaten. Wel bereikten de vakbondsleiders een verkorting van de jaarlijkse werktijd en wel volgens een gecompliceerd schema dat trapsgewijs zal worden toegepast. De vakanties worden geleidelijk verlengd tot zes weken in 1982. Vanaf 1981 krij-gen werknemers jonger dan 30 jaar nog twee vrije dagen extra. Werknemers in ploegendienst krijgen vier extra vrije „dagen” (of nachten) in 1979 en nog eens twee in 1981. Voor oudere werknemers (boven 50 jaar) zijn twee extra vrije da-gen in 1979 en nog eens drie in 1981 voorzien. Bovendien kwamen de partijen in de staalindustrie een loonsverhoging van vier procent overeen (verwachte economische groei 1979: 4%, verwachte inflatie 3%).

Hoewel de IG-Metall dit akkoord verwelkomde als een praktisch begin van de wekelijkse arbeidstijdverkorting, heeft de man die dit compromis heeft bedacht, Farthmann, waarschijnlijk meer gelijk. Minister van Sociale Zaken in de deelstaat Noordrijnland-Westfalen, Farthmanns, (hij be-middelde en legde gezien de „Tarifautonomie” natuurlijk niets dwingend op) zei: „Het akkoord is een bijdrage tot humanisering van de arbeid”. Met andere woorden: dit ak-

koord dient niet in de eerste plaats het behoud van arbeids-plaatsen maar stelt werknemers in de staalindustrie tevreden die betere arbeidsomstandigheden eisten.

In de andere industrieën neigt men er nu naar om eveneens een vakantie van zes weken in de cao-rondes te bereiken in plaats van verkorting van de werkweek. In de Duitse metaal-industrie is dat inmiddels voor een deel al vastgelegd. In de deelstaat Hessen bijvoorbeeld krijgen de werknemers in een periode van drie jaar geleidelijk zes weken vakantie. Voor het komende jaar is daar bovendien een loonsverhoging van 4,3% voorzien. De harde lijn bij het begin van de cao-onder-handelingen in de staalindustrie heeft zich na het daar bereik-te akkoord van 7 januari 1979 niet verder doorgezet. Vol optimisme kon de minister van Economische Zaken in zijn jaarlijkse prognose van 22 januari (*Jahreswirtschaftsbericht 1979*) dan ook schrijven dat in feite alleen nog externe facto-ren het gunstige beeld voor dit jaar zouden kunnen verstoren. Hoewel nog verscheidene cao's moesten worden afge-sloten, verwacht hij daarbij geen bokkesprongen meer die het geschetste beeld zouden kunnen wijzigen.

Slot

Alles bij elkaar is het gevecht om de verdeling van de nog slechts langzaam groeiende nationale koek harder geworden. Hoewel er druk over structurele problemen wordt gepraat, schuiven beide partijen de oplossingen voor zich uit. Werkgevers zijn niet bereid werknemers meer bij het beleid te be-trekken en de vakbeweging gebruikt de werkgelegenheid wel als argument maar gaat in de praktijk niettemin overstag op het moment dat voldoende korte-termijnverlangens van de leden kunnen worden vervuld, zoals m.b.t. lonen en vakan-ties. Met uitzondering van 1976 is in de jaren zeventig de loonstijging steeds groter geweest dan de produktiviteits-stijging, waardoor — strikt economisch gezien — de renta-biliteit per arbeidsplaats terugliep en in feite de automatisering en de rationalisering werd gestimuleerd.

Deze kritiek op de vakbeweging houdt niet in dat met een verder matigende vakbeweging het probleem van de dalende werkgelegenheid vanzelf zou worden opgelost, maar wel dat er óók door de Westduitse vakbeweging geen serieuze poging is ondernomen om dit probleem meester te worden. En ge-zegd moet worden dat de overheid en de werkgevers ook niet in de rij staan om een handje te helpen. Zo zou b.v. een her-verdeling van inkomens de werknemer ertoe kunnen bewegen op het loonfront een stapje terug te doen. Maar wat is de realiteit? Al enkele decennia wordt er gediscussieerd over de herverdeling van vermogens — nadat de inkomensverschillen zo uit elkaar zijn gegroeid — maar nog altijd is er geen wets-ontwerp over een onderwerp als vermogensaanwasdeling. De werkgevers willen niets weten van een zg. branchefonds dat per bedrijfstak als een soort VAD zou kunnen worden aange-wend om vervroegde pensionering of aanvullende uitke-ringen voor ongevallen en dergelijke te regelen. Het dilemma van de vakbeweging ten slotte is tweeledig: aan de ene kant schaadt zij bij te hoge lonen de economie en het ietwat ge-mystificeerde algemeen belang, bij te lage lonen of een te gering aantal vakantiedagen revolteert echter de achter-ban, zoals al twee keer (in 1969 en in de staalindustrie 1978/79) is gebleken. Verleent de vakbeweging prioriteit aan niet-geldelijke verlangens dan dreigt eveneens een con-flict met delen van de achterban en bovendien stuit men dan op een stuurse werkgeverspolitiek. De overheid ten slotte houdt zich enigszins op de achtergrond omdat zij per traditie afstand bewaart tot de sociale partners en omdat zij boven-dien machteloos is gegeven de krachtsverhoudingen in het parlement.

Door dergelijke elkaar overlappende tegenstellingen bin-nen de vakbeweging en door het van oudsher sterke besef van de verantwoordelijkheid van de vakbond voor de economie van het land kan voor de toekomst ook niet zonder meer een

Arbeidstijdverkorting en produktiecapaciteit

DRS. K. B. T. THIO

In het Centraal Economisch Plan 1979 presenteert het Centraal Planbureau ramingen van de gevolgen van arbeidstijdverkorting voor de economie. In dit artikel gaat Drs. K. B. T. Thio, verbonden aan de vakgroep macro-economie van de Universiteit van Amsterdam, na hoe de ramingen van het CPB tot stand zijn gekomen. De auteur bekritiseert de wijze waarop het CPB zich beroept op het SER-advies over de arbeidstijdverkorting van 1958 in samenhang met het hanteren van het Vintaf-model. Hij acht de CPB-schatting van het verlies aan produktiecapaciteit als gevolg van korter werken daardoor niet verantwoord.

Inleiding

De discussie over de modaliteiten en de gevolgen van arbeidstijdverkorting is volop gaande. De bijdrage van het CPB aan de meningsvorming over dit probleem in het *Centraal Economisch Plan 1979 (CEP 1979)* zou een belangrijk gewicht kunnen krijgen. Gezien de consequenties van de zienswijze van het CPB lijkt het mij gewenst daarbij enige kanttekeningen te plaatsen 1).

De conclusies van het Planbureau vallen fors uit. Wanneer arbeidstijdverkorting niet gepaard gaat met een evenredige daling van het loon worden de gevolgen voor de economie „zonder meer desastreus” genoemd. Wanneer wel een evenredige loondaling plaats zou vinden, kan de lezer zelf zijn conclusies trekken: een toename van de werkgelegenheid met 40.000 arbeidsplaatsen of met 1% na vijf jaar, tegenover een jaarlijks verlies aan capaciteit, produktie, inkomen en loon van rond 2% per jaar, of 10% na vijf jaar. Ook dat is niet minder dan het afroepen van een economische crisis als gevolg van een verkorting van de arbeidstijd. Deze conclusies zijn zonder meer prohibitief, als ze juist zouden zijn. Dit alles maakt het noodzakelijk na te gaan welke speci-

fieke veronderstellingen tot zulke drastische conclusies hebben geleid en welke bijzondere wijze van toepassing van het VINTAF-model het uitzonderlijk grote verlies aan produktiecapaciteit te voorschijn brengt, waarop tenslotte die gevolgtrekkingen gebaseerd zijn. In het onderstaande zal worden aangetoond dat een niet te verantwoorden wijziging in de elasticiteit van de capaciteit t.o.v. de arbeidsduur hiervoor verantwoordelijk is.

De auteurs van het *CEP 1979* leggen een zwaar accent op de gevolgen van de arbeidsduurverkorting voor de produktiecapaciteit. Er wordt verwezen naar een becijfering van de SER in 1958, die de elasticiteiten aangeeft van de produktie per manuur en de produktie per week bij verkorting van de arbeidsduur voor de industrie 2).

Tabel 1. De elasticiteit van de produktiecapaciteit t.o.v. de arbeidsduur

Interval per week	Elasticiteiten t.a.v.	
	de produktie per uur	de produktie per week
48-56 uren	0,7	- 0,3
40-48 uren	0,3	- 0,7

Ook hier is, althans voor de industrie, uitgegaan van de veronderstelling dat het effect op de produktie per uur en op de produktie per week elkaars complement zijn (hun som is 1 in absolute waarde), omdat de werkgelegenheid *louter* door de produktietechniek, door de machine is bepaald en er dus geen extra werkgelegenheid is te creëren door roulering, verandering van organisatie enz. Een niet volledig produktieverlies moet hier volledig tot uiting komen in een hogere produktie per manuur.

Destijds was de arbeidsduur rond de 48 uur per week en de tabel gaat dus uit van een niet-symmetrische reactie bij verkorting resp. verlenging van de arbeidstijd ten opzichte van de geldende arbeidstijd. In beide gevallen werd niettemin uitgegaan van een niet volledig produktieverlies. Thans meent het CPB hieruit de, naar men zelf zegt, nogal „gewaagde”

1) Zie CPB, *Centraal Economisch Plan 1979*, Den Haag, 1979, hfst. IV.7.

2) SER-advies over de arbeidstijdverkorting, 1958, nr. 2, blz. 18.

verdere verharding van sociale tegenstellingen worden voorspeld. Veelzeggend is bijvoorbeeld dat de laatste onderhandelingsronde in andere bedrijfstakken die hard werd begonnen is geëindigd in een vriendelijke onderhandelings sfeer en dat de afgesloten cao's (gemiddeld 4,5% loonsverhoging) regering en werkgevers met het oog op de stabiliteitspolitiek tot tevredenheid stemmen.

Zeker, de vakbonden zijn vrijer geworden. De verdovende werking van het „Wirtschaftswunder” is verdwenen en heeft plaats gemaakt voor een nuchterder opstelling ook van de werknemers. Ook de specifieke eendrachtswang van de opbouw fase is weg. Tegelijk verdwijnt de angst enigszins dat een harde vakbondspolitiek de democratische orde aantast. Er is een nieuwe generatie vakbondsbestuurders in aantocht die de ervaringswereld van de opbouw fase missen en die hun politieke gedachtengoed in de jaren zestig hebben ont-

wikkeld. Een voorbeeld is de voorzitter van IG-Metall in Baden-Württemberg, Franz Steinkühler.

In zoverre breekt voor de Westduitse vakbeweging een fase van „normalisatie” aan waarin conflicten ook als zodanig meer naar buiten kunnen en mogen treden. Men went een beetje aan de staking, aan „de nationale ramp”. Maar of er werkelijk zo iets als een nieuwe klassenstrijd zal ontstaan, moet toch zeer worden betwijfeld. Het harmoniemodel mag dan als model niet meer bestaan, harmonie als algemeen overheersende wens blijft een sterke karaktertrek van de arbeidersbeweging, zoals de in de inleiding genoemde enquête van het weekblad *Die Zeit* nog eens onderstreept. Deze harmonie past in het toekomstbeeld dat de Westduitse, reformistische vakbeweging ziet „tussen Markt en Marx”.

Ben Knapen

conclusie te kunnen trekken dat „het capaciteitseffect even groot zou kunnen zijn als de verkorting van de arbeidsduur” 3), waarbij de lijn in tabel I eenvoudigweg wordt doorgetrokken.

Even gemakkelijk wordt dit uitgangspunt geëxtrapoléerd naar de rest van de economie: „Er is weinig fantasie voor nodig om te bedenken dat er ook in de bouwnijverheid en dienstensector sprake kan zijn van een capaciteitsverlies dat even groot is als de arbeidsduurverkorting” 4). Slechts voor de primaire sector, de landbouw en de delfstoffenwinning (samen 10% van de produktie), wordt het produktieverlies op nul gesteld in navolging van het SER-advies van 1958.

SER-advies 1958

De keuzen die het CPB maakt in *CEP 1979* zijn, in samenhang met het gehanteerde VINTAF-II model, in hoge mate bepalend voor de te berekenen gevolgen van arbeidstijdverkorting. Gezien de bekende werking van de arbeidskostenrelatie zal het effect op het aantal arbeidsplaatsen en de werkgelegenheid nog min of meer neutraal zijn als de arbeidskostenstijging neerwaarts wordt aangepast aan een lagere produktiviteitsstijging, die uit de capaciteitsvermindering voortvloeit. Het aantal arbeidsplaatsen zelf is in het model immers niet direct gevoelig voor de arbeidsduur. Maar hoe dan ook, het niveau van economische activiteit zal zich aanpassen aan een lagere produktiecapaciteit. Dit speelt, naar de mening van het CPB, een centrale rol. Het beroep op het SER-advies van 1958 krijgt hierdoor een grote nadruk, waarbij wel enkele opmerkingen te maken zijn.

Ten eerste kan worden vastgesteld dat het SER-advies uitging van een basisveronderstelling van volledige werkgelegenheid, „zodat een produktievermindering niet door een vergroting van enige betekenis van het aantal werkenden kan worden gecompenseerd” 5). Dit laatste wordt nu door het CPB, gezien natuurlijk het feit dat van volledige werkgelegenheid thans geen sprake is, vertaald in een aanname, althans in eerste aanleg, „dat er geen pogingen worden gedaan om het verlies aan bestaande capaciteit op te vangen door aantrekking van meer werknemers” 6).

Maar meer nog dan een aanname, is dit ontbreken van „pogingen” een gevolg van de structuur van het VINTAF-model, waarin de capaciteitsvraag naar arbeidskrachten uitsluitend aan de marge, via de z.g. scrapping-conditie, met de arbeidstijd samenhangt.

Ten tweede gaat de SER-schatting weliswaar in de industrie uit van aanzienlijke produktiederving, voor de overige sectoren wordt deze produktiederving belangrijk geringer geacht: voor de landbouw en de delfstoffenwinning nul — zoals eerder opgemerkt — en voor de handel 0,8 maal het procentuele produktieverlies in de industrie; voor alle overige bedrijfstakken 0,5 maal het produktieverlies in de industrie. Die effecten worden niet toegeschreven aan capaciteitsbelemmeringen, maar afgeleid uit vraagvermindering. Het effect op het nationaal inkomen komt dan uit op driekwart van het effect in de industrie, uitgaande van de destijds geldende gewichten van de bedrijfstakken in de toegevoegde waarde 7).

Indien derhalve een algemene verkorting van de arbeidstijd van 10% per dag de industriële produktie met 7% zou doen dalen, zou volgens het SER-advies macro-economisch een produktieverlies van $0,75 \times 7 = 5,25\%$ optreden, een effect dat rond de helft bedraagt van de schatting in *CEP 1979*. Dat wijkt zeer sterk af van de veronderstellingen die het CPB nu maakt t.a.v. de overige bedrijfstakken in het bijzonder, ook al beroept men zich op de SER-redenering.

Er is wellicht weinig fantasie voor nodig om te besluiten tot een groot capaciteitsverlies in de bouw, de dienstensector enz., maar enige toelichting blijft men wel verschuldigd. Men zou althans meer verantwoord gehandeld hebben als men ook de andere aspecten van het (overigens beslist

niet optimistische) SER-advies had meegenomen. Het maakt tenslotte nogal wat uit of het produktieverlies, als men daaraan vasthoudt, volledig is dan wel de helft.

Ten derde roept de extrapolatie van de eerdergenoemde elasticiteiten uiteraard vragen op: van $-0,3$ via $-0,7$ naar -1 voor een arbeidstijd onder de 40 uur per week. Het ging destijds om veranderingen rondom een feitelijke arbeidsduur van ruim 48 uur. Het feit dat men dezelfde elasticiteiten 20 jaar later bij een feitelijke arbeidsduur van 40 uur per week simpel handhaaft, mag inderdaad gewaagd heten, nog afgezien van de waarde van de SER-schatting op zich, die nauwelijks op feitelijk onderzoek rustte. Maar in elk geval werd rekening gehouden met de invloed van de arbeidsduur op de produktiviteit, waarbij, hoe summier dan ook, aandacht werd besteed aan de invloed van de arbeidsduur op het ziekteverzuim en de arbeidsongeschiktheid. Een thema dat onder de huidige omstandigheden in de beschouwing niet kan worden gemist.

Ten slotte zij erop gewezen dat in het SER-advies niet wordt geredeneerd in termen van capaciteit of „produktiepotentieel”, zoals het CPB ten onrechte citeert 8), doch in termen van produktiederving. Daarbij speelde de vraag een rol of de capaciteit, hetzij in arbeidskrachten, hetzij naar industriële uitrusting een wezenlijke beperkende factor was. Zo ooit, dan zou dat in de periode rond 1960 het geval moeten zijn geweest, toen de invoering van de vijfdaagse werkweek aan de orde was. Op grond van de sedertdien aanzienlijk versnelde groei van én produktie én arbeidsproduktiviteit valt het tegendeel niet te bewijzen. Maar duidelijk is dat zelfs onder de omstandigheden van toen, met een schaarste aan arbeidskrachten op veel terreinen, die versnelling niet is belemmerd door een verkorting van de arbeidstijd.

Naar mijn mening voert het CPB ten onrechte het SER-advies van destijds aan als kroongetuige voor de juistheid van het uitgangspunt dat het capaciteitsverlies bijna even groot is als de arbeidsduurverkorting, waarop de eerste variant is gebaseerd. De inkrimping van de capaciteitsgrenzen wordt hierdoor allesoverheersend en via de aanpassingsmechanismen van het VINTAF-model omgezet in een aanpassing van de economische activiteit. Andere auteurs, zoals Van der Laan en Driehuis en Bruyn-Hundt gaan op dit punt naar mijn mening terecht uit van andere uitgangspunten 9). Zeker onder de huidige omstandigheden, waarin in vele bedrijfstakken nog altijd sprake is van overcapaciteit, en waarin de verkorting van de arbeidstijd zijn betekenis mede ontleent aan de omvangrijke werkloosheid, zijn de uitgangspunten van het CPB niet alleen extreem, maar ook ongefundeerd.

De schatting van het capaciteitsverlies

De vooronderstelling van het CPB ten aanzien van de relatie arbeidsduur-produktiecapaciteit verkrijgt nog een bijzonder belang door de wijze waarop deze wordt toegepast in het VINTAF-model. Het model doet een uitspraak over de invloed van de arbeidsduur h op de produktiecapaciteit:

$$y^* = 0,7952 \cdot h^{\delta_1} \cdot \sum_{i=1}^n \Omega_{(i-\tau)} \cdot i^r$$

waarbij δ_1 reeds op 0,75 is vastgesteld alvorens alle andere coëfficiënten van het „vintage”-model zijn geschat 10). Het

3) *CEP 1979*, hfst. IV.7.3.

4) *Idem*.

5) SER-advies over de arbeidstijdverkorting, nr. 2, 1958, blz. 15.

6) *CEP 1979*, hfst. IV. 7.3.

7) SER-advies, blz. 20-23.

8) In het *CEP 1979*, hfst. IV. 7.3, hanteert men de term capaciteitsverlies i.p.v. produktiederving.

9) Zie *ESB*, 21 maart 1979.

10) Zie Centraal Planbureau, Occasional Paper nr. 12, *Een macro-model voor de Nederlandse economie op middellange termijn (VINTAF-II)*, bijlage I, vergelijking I.

veranderen van de betreffende elasticiteit wekt daarom op zich zelf verbazing.

Aanvankelijk werd kennelijk uitgegaan van een capaciteitsverlies van 0,75% per procent arbeidsduurverkortung. Het effect is niet volledig, onder meer door de invloed van continu-arbeid en met name door de verandering van het arbeidstempo, waardoor de benutting van de capaciteit per tijdseenheid verandert.

Uit de hierboven aangehaalde toelichting in *CEP 1979* blijkt nu dat het capaciteitseffect verhoogd is, klaarblijkelijk tot 0,95, daar het aandeel van de landbouw in de toegevoegde waarde excl. aardgas ruim 5% bedraagt. Helaas worden hierover geen nadere mededelingen gedaan, maar ook als de gekozen waarde 1 of 0,9 is, maakt dat weinig uit. Het effect van de verhoging van de coëfficiënt is een verlaging van de produktiecapaciteit y^* .

Nog opmerkelijker wordt de verandering van de relatie tussen de produktiecapaciteit en de arbeidsduur, wanneer we in de CEC-nota van juni 1978 lezen dat het VINTAF-II model is aangepast „omdat het sinds een aantal jaren een te lage capaciteit genereert” (1). Daarom is de invloed van de arbeidsduur op de capaciteit juist *lager* gesteld. Dit wordt ook gekwantificeerd; bij verkorting van de werkweek met 1% wordt een capaciteitsverlies van 0,35% aangehouden (bij vakantieverlenging 1%). Dat betekent dat bij verkorting van de werkweek, waarom het hier te doen is, in de CEC-nota nog een waarde voor δ_1 van 0,35 is aangehouden! Hierdoor wordt de produktiecapaciteit in opwaartse richting bijgesteld.

Het Centraal Planbureau werkt met aanzienlijk verschillende waarden voor de elasticiteit van de produktiecapaciteit t.o.v. de arbeidstijd: aanvankelijk 0,75, vervolgens 0,35 en thans 0,95. Daartegen kan men bezwaar hebben op grond van het feit dat het een coëfficiënt betreft die geprikt is alvorens het model te schatten. Verandering van deze coëfficiënt zou de parameters van het model wijzigen.

Afgezien daarvan hebben deze wijzigingen, die in tegen-gestelde richting gaan, grote kwantitatieve effecten op de uitkomsten van het VINTAF-model. Het ligt voor de hand dat men de elasticiteit van de produktiecapaciteit niet zonder meer kan verhogen wanneer al gebleken is dat alleen door een verlaging van de elasticiteit een produktiecapaciteit kan worden gegeneerd die voldoende hoog is om de ontwikkeling in de produktie bij te houden; de bezettingsgraad dient immers ≤ 1 te zijn.

Verlaging van de elasticiteit δ_1 werkt positief uit op de produktiecapaciteit langs twee wegen. Allereerst direct door de factor h^{δ_1} in de vergelijking voor y^* , ten tweede door een verlenging van de levensduur van de outillage, die het eerste effect versterkt. Bij een verhoging van δ_1 geldt hetzelfde in omgekeerde richting. Om een indruk te verkrijgen van het minimale effect op de produktiecapaciteit bij wijziging van δ_1 , dat onder alle omstandigheden optreedt, beperken we ons tot het effect van h^{δ_1} in de vergelijking van y^* .

Tabel 2. Effect van h^{δ_1} op de produktiecapaciteit

$\Delta \delta_1$	$h_{0,75} = 0,8289$	$h = 0,875$
- 0,4	+ 7,8%	+ 5,5%
+ 0,2	- 3,8%	- 2,7%
+ 0,6	- 11,9%	- 8,3%

De cijfers in de eerste kolom van tabel 2 geven een globaal beeld van de verschillen in de centrale raming van de produktiecapaciteit bij verschillende waarden van δ_1 ; de tweede kolom duidt aan hoe de effecten van arbeidstijdverkortung ($h = 0,875$) op de produktiecapaciteit verschillen naarmate voor δ_1 verschillende waarden worden gekozen.

In de eerste kolom wordt het effect van verandering van de elasticiteit op de produktiecapaciteit getoond bij de in 1975 geldende waarde voor de index van de arbeidsduur, $h = 0,8289$. Gaat δ_1 van 0,75 naar 0,35 dan stijgt $h_{1975}^{\delta_1}$ met

7,8%. Men kan zeggen, dat deze wijziging in de elasticiteit, zoals in de CEC-nota van 1978 toegepast, de centrale raming van het niveau van de produktiecapaciteit met een percentage in die orde van grootte laat stijgen. Indien een aldus geraamde capaciteit de juiste orde van grootte zou hebben dan zal een raming op basis van $\delta_1 = 0,95$ blijkbaar minimaal 11,9% te laag uitkomen. (Minimaal omdat de verschillen nog versterkt worden door veranderingen in de levensduur van outillage.) Met het oog op een adequate schatting van de produktiecapaciteit, die in het VINTAF-model een centrale rol vervult, zijn dergelijke verschillen niet toelaatbaar.

De effecten ten opzichte van een centrale raming bij een wijziging in de arbeidstijd per week met 12,5% vindt men in de tweede kolom. De index h daalt met een factor 0,875. Beschouwt men de waarde $\delta_1 = 0,35$ overeenkomstig de CEC-nota als „juist” i.v.m. de schatting van de produktiecapaciteit, dan heeft een verandering van δ_1 naar 0,95 een negatief effect op de produktiecapaciteit van 8,3% ten opzichte van de centrale raming. Het effect op het niveau van de produktiecapaciteit na verkorting van de arbeidstijd is de aaneenschakeling van de effecten in beide kolommen, dus ruim 20%.

Deze effecten zijn aanzienlijk, gelegd naast de uitkomsten van *CEP 1979* t.a.v. arbeidstijdverkortung. Volgens de eerste variant van *CEP 1979* treedt een produktieverlies op van 10% na vijf jaar bij arbeidstijdverkortung met 12,5%; het verlies aan produktiecapaciteit bedraagt rond 12% gezien de stijging van de bezettingsgraad met 1,8 punt (2). Van dit capaciteitsverlies van 12% wordt, zoals getoond, 8,3% verklaard door de aangebrachte wijziging in de elasticiteit van de capaciteit ten opzichte van de arbeidstijd, waartoe het SER-advies uit 1958 wordt aangehaald. Bovendien geldt dat het niveau van de produktiecapaciteit uiteindelijk ruim 20% *lager* wordt geschat dan het geval zou zijn bij handhaving van de veronderstelling in de CEC-nota van 1978.

Slot

Hoe kan men bij zulke uiteenlopende schattingen van de produktiecapaciteit met enige stelligheid pretenderen het capaciteitseffect van arbeidstijdverkortung en andere gevolgen daarvan te kunnen benaderen (3)? Indien men meent dat een elasticiteit δ_1 van bijna 1 realistisch is, dan is klaarblijkelijk het VINTAF-model niet geschikt als voertuig voor deze veronderstelling, gezien de consequenties van deze waarde van de elasticiteit voor de produktiecapaciteit en de bezettingsgraad. Meent men dat deze elasticiteit belangrijk *lager* zou moeten zijn, zoals de CEC-nota aanneemt, dan zal het model volstrekt andere uitkomsten geven met een capaciteit en een niveau van de economische activiteit die 10 of 20% hoger liggen in termen van de produktie van bedrijven. Het zeer zwarte beeld dat nu uit de berekeningen naar voren komt berust op een wijziging in de coëfficiënten die niet kan worden verantwoord.

K. B. T. Thio

1) Centrale Economische Commissie, *Macro-economische verkenning op middellange termijn 1978-82*, juni 1978, Zie blz. 3 en blz. 17.

2) *CEP 1979*, tabel in hfst. IV.21.

3) In dit verband is vooral van belang welke gevolgen optreden met betrekking tot arbeidsplaatsen en werkgelegenheid. Beziet men de vergelijking voor het aantal arbeidsplaatsen in VINTAF-II:

$$a^* = \text{constante} \times h^{\delta_1 - \delta_2} \times \sum_{\tau} \Omega_{(1-\tau)} \cdot \frac{i_{\tau}}{1,05^{\tau}}$$

waarin $\delta_1 = \delta_2$ gesteld is, dan blijkt hieruit dat de gevolgen van een verandering van δ_1 hier allereerst afhankelijk zijn van een eventuele verandering in δ_2 . Is δ_2 ongewijzigd, dan leidt $\delta_1 > \delta_2$ tot een lagere waarde voor het aantal arbeidsplaatsen. Dit laat de invloed van δ_1 op de produktiecapaciteit overigens onverlet.

Financiering van de stadsvernieuwing

DRS. D. A. G. DRAPER*

In het volkshuisvestingsbeleid wordt van de vernieuwbouw een belangrijke bijdrage verwacht aan de oplossing van de kwalitatieve woningnood. Het renovatieproces, dat op gang is gekomen, dreigt evenwel grotendeels voorbij te gaan aan de woningen van particuliere verhuurders, voor zover die verwaarloosd en verouderd zijn. In dit artikel wordt een analyse gegeven van de oorzaken van het achterstallige onderhoud bij huurwoningen. Uit de analyse volgt een aantal conclusies voor het huur- en subsidiebeleid.

Inleiding

Nadat in de jaren zestig binnen het volkshuisvestingsbeleid de kwantitatieve problematiek centraal stond, valt nu een toenemende aandacht voor de kwalitatieve achterstand in de woningvoorraad te constateren. In de periode 1970 tot en met 1977 heeft een verzevenvoudiging plaatsgevonden van de activiteit in de sector herstel en verbouw, zoals het CBS deze waarneemt. De activiteiten door particuliere verhuurders blijven hierbij evenwel ver achter. In dit artikel wordt eerst nagegaan wat de oorzaken zijn van het achterstallig onderhoud en van de behoefte aan verbeteringen. Na deze analyse over de historische ontwikkeling van het probleem, wordt onderzocht, wat momenteel de reden is van het gebrek aan activiteiten door particuliere verhuurders.

Het belangrijkste knelpunt blijkt de financiering te zijn. De vraag die gesteld wordt, is: „Wat zijn de minimumeisen, die aan het huur- en subsidiebeleid gesteld kunnen worden, wil het de vernieuwbouw mogelijk maken?” Na afleiding van deze minimumeisen komt ter sprake, wat de mogelijke alternatieven zijn voor het rijk en de verhuurder, indien hieraan niet wordt voldaan. Het financieringsvraagstuk van de vernieuwbouw hangt samen met het keuzeprobleem nieuwbouw of vernieuwbouw. Dit komt als laatste punt aan de orde.

Het ontstaan van achterstallig onderhoud

De eigenaar van een woning zal een huur wensen te ontvangen, die wordt bepaald door de marktwaarde van de woning en een gewenst rendement, dat samenhangt met het mogelijke rendement op alternatieve beleggingen. Tevens zal hij een bedrag willen ontvangen voor onderhoud en overige kosten. De wettelijk toegestane huur is evenwel aan andere regels onderwerpen. Zo geldt momenteel een puntensysteem, dat de huurontvangst koppelt aan de kwaliteit van de woning. Er kunnen zich nu drie situaties voordoen, namelijk:

- a. de toegestane huur is kleiner dan de gewenste huurontvangst;
- b. de toegestane huur is groter dan de gewenste huurontvangst;
- c. de toegestane huur en de gewenste huurontvangst komen overeen.

Ad a. Indien de toegestane huurontvangst kleiner is dan de gewenste huurontvangst zal men het gewenste rendement niet behalen.

De verhuurder kan nu twee dingen doen:

1. bezuinigen op onderhoud. Als neveneffect treedt dan op, dat door het achterwege laten van onderhoud de waarde van de woning daalt;
2. verkopen van de woning. Aangezien het rendement laag is, zal er weinig vraag zijn naar de woning. Hierdoor zal de marktwaarde dalen.

In beide gevallen zal de marktwaarde van de woning dalen tot het niveau, waarop men het gewenste rendement wel kan behalen. Tijdens het proces van daling van de marktwaarde zal er worden bezuinigd op onderhoud. Op het moment, dat de toegestane huurontvangst en de gewenste huur overeenkomen, zal er dus sprake zijn van achterstallig onderhoud.

Ad b. Indien de toegestane huurontvangst groter is dan de gewenste huurontvangst zal de marktwaarde van de woning stijgen tot het niveau, waarop de toegestane huur gelijk is aan de gewenste huur. Er zal namelijk een grote vraag zijn naar deze woningen. Het is onwaarschijnlijk, dat er achterstallig onderhoud is. Indien er wel achterstallig onderhoud is, dan kan deze, zolang deze situatie zich voordoet, gefinancierd worden uit de huuropbrengst.

Ad c. Indien de toegestane huur gelijk is aan de gewenste huur kan men het normale onderhoud laten verrichten. Achterstallig onderhoud en verbeteringen kunnen niet uit de toegestane huur worden gefinancierd, aangezien dit het gewenste rendement in gevaar brengt en tevens de marktwaarde zou vergroten. We komen dan weer in situatie 1, die niet stabiel is en achterstallig onderhoud met zich brengt.

Het hiervoor beschreven naar evenwicht tenderende proces wordt vertraagd, indien er een tekort aan woningen is. Na de tweede wereldoorlog was er tot het midden van de jaren zeventig een groot tekort aan woningen. Dit zou met zich meebrengen, dat, indien de overheid niet zou ingrijpen, er grote prijsstijgingen en dus huurprijsstijgingen zouden plaatsvinden. Middels een toewijzingsbeleid en een huurbeleid heeft de overheid voorkomen, dat de minder draagkrachtigen hiervan de dupe zouden worden. Indien de markt

* De auteur is werkzaam bij de Directie Bouwnijverheid van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Hij schrijft dit artikel onder persoonlijke titel.

van huurwoningen los van de overige onroerend-goedmarkt had gestaan, dan was er snel een evenwichtige marktwaarde ontstaan. Door het mogelijke alternatief van lege verkoop op de woningmarkt, waar geen prijsbeleid werd gevoerd bleef de marktwaarde van de huurwoningen uit speculatieve overwegingen hoger dan de evenwichtige marktwaarde.

De tekortsituatie na de tweede wereldoorlog, het huurprijzenbeleid en de vrije woningmarkt vormen dan ook een verklaring voor het ontstaan van achterstallig onderhoud en het achterwege blijven van verbeteringen.

Vernieuwbouw door particuliere verhuurders

In toenemende mate is in het begin van de jaren zeventig de stadsvernieuwing ter hand genomen. Ondanks de vele stimulerende maatregelen van de rijksoverheid bleven de activiteiten in de categorie van de particuliere huurwoningen teleurstellend. In zijn boek *Stadsvernieuwing, problemen en perspectieven* schrijft Prof. Priemus hierover:

- „Bij de niet-professionele verhuurders overweegt de onmacht en bij de professionele verhuurders de onwil, maar een feit is dat geen van deze verschillende groepen tot nu toe aanstalten heeft gemaakt om op enige schaal aan verbetering te beginnen. Dit is niet zo erg verwonderlijk als men bedenkt:
- dat vele verhuurders geen middelen hebben voor een flinke investering;
  - dat vele verhuurders te oud zijn om een langlopende lening te kunnen afsluiten c.q. een langlopende investering zelf te financieren;
  - dat de onzekerheden t.a.v. de opbrengsten in de toekomst groot zijn en de omloopsnelheid van het in de verbetering te steken kapitaal laag;
  - dat het rendement na verbetering waarschijnlijk ongunstig is;
  - dat bij een verwaarlozing van onderhoud zonder verbetering (waartegen de overheid nauwelijks optreedt) wel een redelijk rendement is te behalen, als men de woningen goedkoop heeft verworven;
  - dat lege verkoop — waar dit mogelijk is — verreweg het meest lucratieve en simpelste alternatief is.

De particuliere verhuurders van vooroorlogse woningen hebben in het algemeen een bezit van kleine omvang, waardoor een efficiënt beheer gewoonlijk niet mogelijk is. Sterke samenwerkingsverbanden tussen particuliere verhuurders ontbreken te enen male. De plaatselijke bonden van huis- en grondeigenaren slagen er niet in de particuliere eigenaren tot een collectieve actie te brengen”.

Dat Priemus niet alleen staat met zijn bewering, dat het financieringsprobleem het essentiële probleem is bij de particuliere vernieuwbouw, mag blijken uit het rapport *Bewonersparticipatie 1*). We lezen hier: „Met name dit particuliere eigendom vormt een rem op de stadsvernieuwing. De verhuurder is vooral geïnteresseerd in de directe opbrengst van zijn bezit en heeft vaak niet de financiële mogelijkheden om voor een behoorlijk onderhoud te zorgen. Ook zijn deze eigenaars vaak slecht geïnformeerd over subsidiemogelijkheden voor woningverbetering, waar hier weinig gebruik van wordt gemaakt”. Tot dezelfde conclusie komt H. K. W. Bekkers in *De rol van particuliere verhuurders in de stadsvernieuwingswijken*”2).

In zoverre van onwil sprake is om verbeteringen aan te brengen, is dwang terecht. Daartoe dient dan ook de Wet van 11 maart 1978, houdende wijziging van de woningwet inzake aanschrijving tot verbetering van woningen. De wet stelt wel, dat de te verwachten opbrengsten van de aan te brengen verbeteringen in redelijke verhouding dienen te staan tot de kosten daarvan. Onmacht van de verhuurder kan dan ook gezien worden als de situatie, waarin het huur- en subsidiebeleid niet toereikend is om de te maken kosten te dekken. Een analyse van het huur- en subsidiebeleid zal dan ook moeten uitwijzen

of de vernieuwbouw door particuliere verhuurders met de huidige instrumenten tot stand kan worden gebracht. Indien dit niet het geval is, rest het aanpassen van huur- en subsidiebeleid of wijziging van de eigendomsverhoudingen.

Vernieuwbouw zonder overheidssteun

Hier zal het kader worden beschreven, waarbinnen het huur- en subsidie-instrument gehanteerd dient te worden, wil het de vernieuwbouw door particuliere verhuurders mogelijk maken. Zoals hiervoor werd aangetoond, kan normaal jaarlijks onderhoud, als de woningmarkt in evenwicht is, worden gefinancierd uit de huurontvangsten. Investerings in verband met achterstallig onderhoud en verbeteringen dienen te worden gefinancierd uit extra huurontvangsten en/of subsidie.

Indien:
 I = het totale investeringsbedrag;
 O = het investeringsbedrag t.b.v. achterstallig onderhoud;
 V = het investeringsbedrag t.b.v. verbouwactiviteiten;
 σ = het aandeel van het onderhoud in het totale investeringsbedrag, dan geldt:

$$I = O + V \tag{1}$$

$$O = \sigma I \tag{2}$$

Het onderhoud aan woningen, die verhuurd worden, is aftrekbaar voor de belasting. Naarmate men in een hoger marginaal tarief valt, wordt er dus een groter aandeel van het onderhoud door de fiscus opgebracht.

Indien:
 $(1 - b)$ = het marginaal tarief van de belastingbetaler; en
 K = het investeringsbedrag, exclusief het aandeel, dat de fiscus in het onderhoud neemt, dan geldt:

$$K = I - (1 - b) O \tag{3}$$

Voor het investeringsbedrag K sluit de verhuurder een annuïteitenlening af. Indien:

AN = de jaarlijks te betalen annuïteit;
 n = de looptijd van de lening;
 t = de tijdsindex ($t = 1, \dots, n$);
 i = de hypotheekrente;
 A_{tj} = het aflossingsbestanddeel van de annuïteit op tijdstip t ;
 R_{tj} = het rentebestanddeel van de annuïteit op tijdstip t , dan kan de annuïteitenlening als volgt worden geformaliseerd:

$$K = \sum_{t=1}^n \frac{AN}{(1+i)^t} \tag{4}$$

$$AN = A_t + R_{tj} \quad \text{en } (t = 1, \dots, n) \tag{5}$$

$$R_t = i \left\{ K - \sum_{k=1}^{t-1} A_k \right\} \quad \text{en } (t = 1, \dots, n) \tag{6}$$

In vergelijking (5) staat weergegeven, dat de te betalen annuïteit uit rente en aflossing bestaat. Vergelijking (6) stelt, dat er rente betaald moet worden over het geleend bedrag, verminderd met de tot dan toe betaalde aflossingen. Verder

1) Zie rapport van de Stichting geconstrueerde samenwerking interdisciplinair onderzoek gebouwde omgeving door Wouter Turpijn en Henk Veenema, *Bewonersparticipatie*, blz. 76.
 2) Zie H. K. W. Bekker, voordracht in de leergang *Verandering in eigendom en beheer van woningen*, 8-10 juni 1977, Stichting P.D.O.B., Delft, blz. 12.0-12.21.

geldt, dat de contante waarde van de annuïteiten gelijk is aan het investeringsbedrag.

Tegenover de in de vorige punten beschreven kosten van de verhuurder staan toekomstige opbrengsten. Als vergoeding voor zijn investering, mag de verhuurder een huurverhoging opleggen. Dit meerinkomen is belastbaar en wel volgens het marginaal tarief, waarbij de verhuurder de rentelast mag aftrekken, evenals een afschrijvingsbedrag op de investeringen in verband met verbeteringen. Indien:

H_t = de huurstijging in periode t t.o.v. periode 0;
 AF_t = het afschrijvingsbedrag op investeringen ten behoeve van verbeteringen;
 YB_t = het meerinkomen na belasting van de verhuurder, dan geldt:

$$YB_t = bH_t + (1 - b)R_t + (1 - b)AF_t \quad (7)$$

dit aangezien het belastbaar meerinkomen ($H_t - R_t - AF_t$) is de verschuldigde belasting daarover $(1-b)(H_t - R_t - AF_t)$ is, en het meerinkomen na belasting $H_t - (1-b)(H_t - R_t - AF_t)$.

Als beslissingsregel voor de verhuurder om al dan niet te investeren, wordt de eis gehanteerd, dat de contante waarde van de toekomstige opbrengsten van de investering groter of gelijk moet zijn aan de contante waarde van de toekomstige lasten van de investering. Dit houdt de veronderstelling in, dat indien de bedragen, die hij ontvangt in een periode niet overeenkomen met de te maken uitgaven, hij tijdelijk geld kan lenen of beleggen tegen een gelijk percentage als dat van de annuïteitenlening. De minimumeis van de belegger is dus te formuleren als:

$$K = \sum_{t=1}^n \frac{YB_t}{(1+i)^t} \quad (8)$$

Verondersteld wordt, dat de waarde van de woning niet met meer stijgt, dan het investeringsbedrag. Met andere woorden er wordt geabstraheerd van indirecte waardeestijging.

De huurstijging die de verhuurder mag opleggen, neemt jaarlijks toe met de algemene huurstijging. Indien:
 p = het jaarlijkse huurstijgingspercentage, dan geldt:

$$H_t = H_0 (1 + p)^t \quad (9)$$

Zoals hiervoor reeds werd gesteld, mag er afgeschreven worden op het bedrag, dat geïnvesteerd werd in de verbetering van de woning en wel met een bepaald percentage van de huur. We veronderstellen, dat de woning nog niet afgeschreven was op het moment van de verbetering. Indien dit het geval is, kan men ten behoeve van de verbetering slechts het percentage toepassen op de meerhuur. Indien de woning volledig afgeschreven was, dan wordt het afschrijvingsbedrag enigszins onderschat. Indien:

τ = het percentage van de huur, dat men als afschrijving op investeringen in verbetering mag aftrekken, dan geldt:

$$AF_t = \tau H_t \quad (10)$$

Men mag niet meer afschrijven dan er geïnvesteerd is in de verbetering, en wel volgens de historische kostprijs. Dit kan geformaliseerd worden weergegeven als:

$$\sum_{t=1}^k AF_t \leq V \quad (11)$$

waarin k = het aantal jaren, dat kan worden afgeschreven.

De hypotheekrente wordt bepaald door de inflatie en door het gewenste reëel rendement. De jaarlijkse huurverhoging wordt ook bepaald door de inflatie, aangezien de toegestane

huurverhoging gekoppeld is aan de bouwkostenindex. Een sterke daling van de inflatie zal dan ook een daling van zowel de huurverhoging als een daling van de hypotheekrente met zich brengen. Indien:

e = het verschil tussen de hypotheekrente en de jaarlijkse huurstijging, dan kan het verband weergegeven worden door:

$$i = p + e \quad (12)$$

Met behulp van de vergelijkingen (1) tot en met (10) is het mogelijk om de gewenste huurverhoging in periode 0 als percentage van het geïnvesteerd vermogen uit te drukken. Indien het toegestane huurverhogingspercentage lager is dan het gewenste huurverhogingspercentage, dan dient een bepaald deel van het investeringsbedrag te worden gesubsidieerd.

Overheidssteun bij particuliere vernieuwbouw

In het voorgaande werd het kader besproken, waarbinnen het huur- en subsidie-instrument dient te worden gehanteerd. Hierbij werd geabstraheerd van het overheidsoptreden. Het huur- en subsidie-instrument kan als volgt worden ingebouwd: er zijn twee subsidievarianten te onderscheiden, namelijk:

- de uitkering ineens en
- de jaarlijkse bijdragen.

Uitkeringen ineens

Uitkeringen ineens zijn niet belastbaar. Hierdoor vermindert het te financieren bedrag met het subsidiebedrag. Indien:

SU = uitkering ineens, dan wordt vergelijking (3):
 $K = I - (1-b)0 - SU \quad (13)$

Men kan met behulp van de vergelijkingen (1) t/m (10) de gewenste huurverhoging uitdrukken in een percentage van het te financieren bedrag. De toegestane huurverhoging is een bepaald percentage van het totale investeringsbedrag, indien:

cg = het gewenste huurverhogingspercentage van het te financieren bedrag;
 ct = het toegestane huurverhogingspercentage van het totale investeringsbedrag;
 TH = de toegestane huurverhoging;
 dan geldt voor de gewenste huurverhoging en de toegestane huurverhoging:

$$H_{0i} = cg \cdot K \quad (14)$$

$$TH_{0i} = ct \cdot I \quad (15)$$

Door middel van het subsidie-instrument dienen nu de gewenste en toegestane huurverhoging met elkaar in overeenstemming te worden gebracht, dus:

$$H_{0i} = TH_{0i} \quad (16)$$

De vergelijkingen (1), (2), (4) t/m (10) én (13) t/m (16) leggen het huur- en subsidiebeleid vast, indien de overheid subsidieert met behulp van uitkeringen ineens.

Jaarlijkse uitkeringen

Jaarlijkse uitkeringen zijn belastbaar. De vergelijking, waarin het meerinkomen van de verhuurder staat weergegeven na belasting, verandert. De gewenste huurverhoging moet worden vervangen door de toegestane huurverhoging en de jaarlijkse uitkering moet als inkomen worden opgenomen. Verder wordt ervan uitgegaan, dat de som van de uitkering en de toegestane huurverhoging gelijk is aan de gewenste huurverhoging. Indien H_{0i} uit vergelijking (7) geïnterpreteerd wordt als de gewenste huurontvangst én SJ_t = de jaarlijkse uitkering, dan geldt:

$$YB_t = b TH_t + b SJ_t + (1-b) R_t + (1-b) AF_t \quad (17)$$

$$H_t = TH_t + SJ_t \quad (18)$$

$$TH_t = TH_0 (1+p)^t \quad (19)$$

$$AF_t = \tau TH_t \quad (20)$$

Het totaal te verlenen subsidiebedrag en de contante waarde van de jaarlijkse uitkeringen kunnen worden omschreven als volgt, indien:

SJT = de som van de jaarlijkse uitkeringen; en

SJC = de contante waarde van de jaarlijkse uitkeringen, dan geldt:

$$SJT = \sum_{t=1}^n SJ_t$$

$$SJC = \sum_{t=1}^n \frac{SJ_t}{(1+i)^t}$$

Indien $ct =$ het toegestane huurverhogingspercentage van de totale investeringen dan geldt:

$$TH_0 = ct \cdot I \quad (21)$$

De vergelijkingen (1), (2), (4) t/m (9) én (17) t/m (21) leggen het huur- en subsidiebeleid vast, indien de overheid subsidieert met behulp van jaarlijkse uitkeringen.

Verhuurderstypologieën

Men kan de volgende verhuurders onderscheiden, waarvoor de modellen gelden.

a. Particulieren of eenmanszaken, met de volgende marginale tarieven:

$1 - b = 0,20$	$1 - b = 0,64$
$1 - b = 0,26$	$1 - b = 0,67$
$1 - b = 0,32$	$1 - b = 0,70$
$1 - b = 0,40$	$1 - b = 0,72$
$1 - b = 0,59$	

Deze groep mag een afschrijvingspercentage van 15 van de huur hanteren dus $\tau = 0,15$.

b. Firma's of BV's betalen 48% vennootschapsbelasting. Dus: $1 - b = 0,48$. Deze groep schrijft meestal jaarlijks een vast percentage van het investeringsbedrag af, dat wordt vastgesteld door de belastinginspecteur in overleg met de betrokkenen. Voor onroerend goed is het gebruikelijk om van een levensduur van 50 jaar uit te gaan, zodat men dan op 2% van het investeringsbedrag uitkomt. Hier wordt verder verondersteld dat de betrokkenen van de belastinginspecteur niet meer mogen afschrijven dan de particulieren onder a. Vandaar dat $\tau = 0,15$. In veel gevallen wordt hierdoor de minimaal gewenste huurstijging enigszins overschat.

c. Woningbouwverenigingen en stichtingen. Het model is eveneens van toepassing voor woningbouwverenigingen. Deze genieten vrijstelling van belasting, vandaar dat $(1 - b) = 0$.

Over het algemeen is de rente, die betaald moet worden op rijksleningen iets lager dan de rente op leningen, die aangehouden worden op de kapitaalmarkt. De modellen gelden eveneens voor stichtingen. Deze genieten over het algemeen ook vrijstelling van belasting. Deze organisatievorm doet in Rotterdam de laatste tijd opgang. Men heeft hier de Stichting Rehabilitatie opgericht, die zich bezighoudt met particuliere vernieuwbouw. Voor deze groep geldt $1 - b = 0$.

Een mogelijk huur- en subsidiebeleid particuliere verhuurders

Zoals in het voorgaande werd aangetoond zijn de variabelen, die het huur- en subsidiebeleid dienen te bepalen:

- de looptijd van de annuïteitenlening, die wordt gelijkgesteld aan de economische levensduur van de gerenoveerde woning;
- de hypotheekrente;
- het aandeel, dat het onderhoud inneemt in het totale investeringsbedrag;
- het marginaal belastingtarief van de betreffende verhuurder;
- de jaarlijkse toegestane huurverhogingen;
- het afschrijvingspercentage.

Hierboven werden de verschillende verhuurderstypologieën besproken, waarbij de verhuurders werden onderscheiden naar marginaal belastingtarief en naar afschrijvingsmogelijkheden. Voor de overige variabelen zal van de volgende vooronderstellingen worden uitgegaan:

- de levensduur van de woning wordt door verbetering met 25 jaar verlengd. Deze vooronderstelling komt overeen met de beleidsvooronderstelling uit de nota *Huur- en subsidiebeleid*. Tevens veronderstelt men in deze nota, dat de vernieuwbouw gefinancierd wordt met een 25-jarige lineaire annuïteitenlening;
- ten aanzien van de hypotheekrente gaan we uit van 8 procent en ten aanzien van de jaarlijkse huurverhogingen van 7 procent;
- indien 25% van het investeringsbedrag onderhoudskosten betreffen, en de aanvangshuur na vernieuwbouw met 2,5% van het totale investeringsbedrag mag worden verhoogd, dan kan de gewenste uitkering ineens of de contante waarde van de gewenste jaarlijkse uitkeringen worden bepaald. De resultaten hiervan staan weergegeven in de tabel. De hier genoemde subsidiepercentages dienen te worden geïnterpreteerd als de minimumeis, die de verhuurder aan het huur- en subsidiebeleid zal stellen. Er is geen rekening gehouden met onzekerheden t.a.v. toekomstige huuropbrengsten en er is geen winstslag toegepast.

Het meest kenmerkende van deze tabel is, dat de gewenste uitkering ineens aanzienlijk lager is dan de contante waarde van de gewenste jaarlijkse uitkeringen. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de jaarlijkse uitkeringen belastbaar zijn.

Tabel. Een mogelijk huur- en subsidiebeleid voor de vernieuwbouw door particuliere verhuurders

Marginaal tarief	Gewenste a) huurverhoging	Toegestane a) huurverhoging	Gewenste a) uitkering ineens	Contante a) waarde gewenste jaarlijkse uitkeringen
0	4.50	2.50	44.5	44.5
20.0	4.45	2.50	41.6	44.9
26.0	4.45	2.50	40.9	45.5
32.0	4.45	2.50	40.3	46.3
40.0	4.46	2.50	39.6	47.9
48.0	4.50	2.50	39.1	50.5
59.0	4.60	2.50	38.9	56.6
64.0	4.67	2.50	39.0	61.0
67.0	4.72	2.50	39.2	64.4
70.0	4.79	2.50	39.4	68.5
72.0	4.84	2.50	39.6	71.9

a) In procenten van het totale investeringsbedrag.

Indien de inflatie afneemt, zal zowel de jaarlijkse huurverhoging als de hypotheekrente dalen. Deze twee variabelen hebben een tegengestelde werking. Daling van de hypotheekrente bij een constante jaarlijkse huurverhoging zal een daling van de gewenste huurverhoging met zich brengen, terwijl een daling van de jaarlijkse huurverhoging bij een constante

hypotheekrente een stijging van de gewenste huurverhoging met zich zal brengen.

Uit het model is bovendien af te leiden, dat het effect van de huurverhogingen groter is dan dat van de hypotheekrente. Met andere woorden bij een daling van de hypotheekrente en de jaarlijkse huurverhoging met een gelijk percentage, zal er een stijging van de gewenste huurverhoging aan het begin van de periode plaatsvinden.

Strategiebepaling

Indien het huur- en subsidiebeleid niet aan de hierboven afgeleide minimumeisen voldoet, zal de verhuurder over het algemeen niet uit vrije wil tot vernieuwbouw overgaan. Dwang via het aanschrijvingsbeleid kan in principe niet worden uitgeoefend, aangezien de baten niet tegen de kosten van de investering opwegen. De verhuurder zal in deze situatie dan ook niet meewerken en aansturen op onteigening, waarbij hij enige vermogenswinst zal proberen te bewerkstelligen.

Eén van de doelstellingen van het volkshuisvestingsbeleid is het opvoeren van het woonpeil van de oude woningvoorraad. Eén van de instrumenten hiertoe is een subsidie, die het mogelijk maakt om behoefte om te zetten in koopkracht. Indien de subsidiepercentages en de toegestane huurverhogingen achterblijven bij de hiervoor afgeleide minimumeisen, dan zal de vernieuwbouw in de particuliere verhuurderscategorie niet van de grond komen. Dwang mist in die situatie rechtsgrond, aangezien de baten niet tegen de lasten van de investering opwegen. Resten de volgende alternatieven:

- wijziging van de eigendomsverhoudingen. De kosten van de vernieuwbouw zijn in dit geval: a. de verwervingskosten exclusief grondkosten, voor zover deze hoger zijn dan de constante waarde van de toekomstige huuropbrengsten voor verbetering. Met andere woorden, hetgeen meer betaald wordt, dan de woning waard is, en b. de tekorten in de exploitatie van de woningen. Bij een toegestane huurverhoging van 2,5 procent, komt dat in de hiervoor beschreven situatie neer op 44,5 procent van de verbeteringskosten;
- aanpassing van het huur- en subsidiebeleid. Dit komt in de actuele situatie neer op een huur- en subsidiebeleid dat voldoet aan de minimumeisen van de tabel.

Uit vergelijking van deze twee alternatieven aan de hand van de tabel, blijkt dat ingeval men subsidieert met uitkeringen ineens, het over het algemeen niet voordelig is om tot wijziging van de eigendomsverhoudingen over te gaan. Indien men subsidieert met jaarlijkse uitkeringen kan het voordelig zijn om de eigendomsverhoudingen te veranderen.

Nieuwbouw of vernieuwbouw

Werd hierboven besproken, hoe men moet subsidiëren, indien tot vernieuwbouw moet worden overgegaan, nu wordt ingegaan op de vraag of men wel tot vernieuwbouw over moet gaan of dat kaalslag gevolgd door nieuwbouw beter is.

Voor het keuzevraagstuk nieuwbouw of vernieuwbouw zijn over het algemeen geen objectieve criteria te geven. Iedere participant zal andere doeleinden nastreven en dus andere beslissingscriteria aandragen. Indien de overheid zich middels het huur- en subsidiebeleid in dit keuzevraagstuk mengt, dan zal dit dilemma van haar kant multidisciplinair tot een oplossing moeten worden gebracht, waarbij ruimte moet worden gelaten voor de overige participanten in het besluitvormingsproces. Bij het oplossen van het probleem dienen sociale en culturele beslissingscriteria een even belangrijke rol te spelen als louter economische.

Vanuit de economie is het slechts mogelijk om hulpmiddelen te ontwikkelen die de keuze vergemakkelijken. Aangezien er verschillende partijen bij de beslissing betrokken zijn,

kunnen er verschillende hulpmiddelen worden ontwikkeld. Zo is het voor de verhuurder van belang om te weten op welke investering het grootste rendement kan worden behaald. De huurder zal voor die investering pleiten, die hem in samenhang met zijn overige uitgaven het hoogste nut zal geven.

De eenvoudigste redenering vanuit het standpunt van de huurder is: als geabstraheerd wordt van winststreven bij verhuur, en van tijdsvoorkeur, dan kan de huur na nieuwbouw worden bepaald door de som van de sloopkosten (S), de waarde van het oude pand (V) en de nieuwbouwkosten (N), te delen door de levensduur (n1) van de nieuwbouwwoning.

Onder dezelfde vooronderstellingen kan de huur na vernieuwbouw worden bepaald door de som van de waarde van het oude pand (V) en de vernieuwbouwkosten (R) te delen door de levensduur (n2) van de gerenoveerde woning. Indien h de huur voor de renovatie of nieuwbouw was, dan zijn de jaarlijkse kosten van nieuwbouw $(S + N + V)/n1 - h$ en de jaarlijkse kosten van vernieuwbouw $(V + R)/n2 - h$. Onder de vooronderstelling, dat het nut van een nieuwe woning groter is, dan het nut van een gerenoveerde woning, zal de huurder vernieuwbouw slechts in overweging nemen, indien de jaarlijkse huur van vernieuwbouw lager is, dan de huur van nieuwbouw. Dit zal het geval zijn, indien de renovatiekosten kleiner zijn dan:

$$R = \frac{n2}{n1} (S + N + V) - V. \quad (22)$$

Uit deze vergelijking blijkt, dat, indien de levensduren niet te ver uit elkaar liggen, de huurder vernieuwbouw tot zeer aanzienlijke bedragen zal overwegen.

Indien de huurder een tijdsvoorkeur heeft ongelijk aan nul en zijn huurbetalingen kan verrichten in de vorm van annuïteiten, wordt de beslissing van de huurder verschoven in de richting van de investering met de kortste levensduur, met ander woorden de vernieuwbouw. Deze gedachte is uitgewerkt door Dr. B. Kruyt in het boek *De prijsontwikkeling op de tweede hands gebouwenmarkt*. Indien de huurbetalingen evenwel niet in de vorm van annuïteiten kunnen geschieden, maar d.m.v. dynamisch gecalculerde huren, zal onder de veronderstelling, dat de jaarlijkse huurstijging gelijk is aan de disconteringsvoet, de economische beslissingsregel weer de vorm van vergelijking (22) aannemen. Met andere woorden het huursysteem heeft eveneens invloed op de besluitvorming vanuit huurdersoptiek.

Concluderend kan worden gesteld, dat het niet mogelijk is om een objectief beslissingscriterium vanuit de economie aan te dragen ten behoeve van de keuze nieuwbouw of vernieuwbouw. De besluitvorming kan nooit aan de hand van één denkmodel worden gestructureerd. Er zijn verschillende modellen per optiek te ontwikkelen. Redenerend vanuit de positie van de huurder bleek, dat hij vernieuwbouw tot zeer aanzienlijke bedragen in overweging zal nemen.

Conclusies

Uit het voorgaande kan het volgende worden geconcludeerd:

- het tekort aan woningen na de tweede wereldoorlog, het huurprijzenbeleid en de vrije woningmarkt verklaren het ontstaan van achterstallig onderhoud en het achterwege blijven van verbeteringen;
- achterstallig onderhoud kan niet gefinancierd worden uit de normale huurontvangst;
- in diverse publikaties wordt het financieringsprobleem als de oorzaak van het niet van de grond komen van de particuliere vernieuwbouw aangewezen;
- onwil om te vernieuwen bij particuliere verhuurders kan bestreden worden d.m.v. het aanschrijvingsbeleid;

- onmacht om te vernieuwen kan worden opgeheven d.m.v. een juist huur- en subsidiebeleid, gekoppeld aan wellicht enige financieringsfaciliteiten;
- jaarlijkse uitkeringen zijn voor het volkshuisvestingsbeleid minder aantrekkelijk dan eenmalige uitkeringen;
- ingeval men subsidieert met eenmalige uitkeringen is het over het algemeen voordeliger om de bestaande eigendomsverhoudingen niet te wijzigen en om marktconform te handelen, dan om tot wijziging van de eigendomsverhoudingen over te gaan;
- ingeval de inflatie afneemt wordt de financiering van de

- vernieuwbouw moeilijker en loopt de verhuurder een groter risico;
- ingeval de inflatie toeneemt wordt de financiering van de vernieuwbouw eenvoudiger en loopt de verhuurder nagenoeg geen risico;
- het is vanuit de economie niet mogelijk om een objectief criterium aan te brengen ten behoeve van de beslissing nieuwbouw of vernieuwbouw. De besluitvorming kan nooit aan de hand van één denkmodel verlopen.

D. A. G. Draper

Vacatures

Functie: Blz.:

ESB van 11/18 april

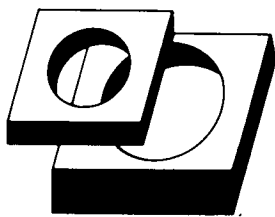
Financieel beleidsmedewerker (m/v) voor het bureau Financiële Research van de gemeente Zaanstad te Zaandam	370
Hoofd afdeling wederzijdse bijstand (m/v) voor het Kabinet voor Nederlands-Antilliaanse Zaken te Den Haag	372
Afdelingshoofd (m/v) t.b.v. het Directoraat-Generaal voor Prijzen, Ordening en Regionaal Beleid, Directie Mededinging en Fusies van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	372
Macro-economisch onderzoeker(ster) voor de afdeling Maatschappelijk Economisch Onderzoek van de Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam	384
Econoom welke zal worden belast met de economische en commerciële beleidsvoorbereiding en -uitvoering van de Vereniging de Nederlandse Dagbladpers (NDP) te Amsterdam	384
Bijzondere hoogleraar (m/v), leeropdracht: Internationale betrekkingen en ontwikkelingen bij de Stichting Landbouwhogeschoolfonds te Wageningen	II
Econoom (m/v) bij het Economisch-Technologisch Instituut voor Friesland te Leeuwarden	III
Statistisch analisten VVS (m/v) voor de Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam	III
Register-accountant t.b.v. de economische afdeling van Unicena BV (Internationaal stafkantoor van C & A) te Amsterdam	IV

ESB van 25 april

Economisch medewerk(st)er voor de afdeling Financiën en Economische Zaken van de Gemeente Purmerend	401
Beleidsmedewerker(s) (bedrijfseconoom of bedrijfskundige) voor GTP/Bedrijfspsychologie te Nijmegen	404
Beleidsmedewerkers voor de Hoofdafdeling Handel t.b.v. de Sector Groothandel en de Sector Detailhandel van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	410
Beleidsmedewerker t.b.v. de afdeling Uitvoering Selectieve Investeringsregeling (SIR) van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	410
Beleidsmedewerker t.b.v. de Hoofdafdeling Ordelijk Economisch Verkeer van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	410
Ptv. chef t.b.v. de Hoofdafdeling Algemene, Economische, Sociale en Fiscale vraagstukken van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	410
Beleidsmedewerker t.b.v. het gehele Directoraat-Generaal voor Handel, Ambacht en Diensten van het	

Functie: Blz.:

Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	410
Beleidsmedewerker ontwikkeling t.b.v. de Hoofdafdeling Ontwikkeling, Research en Voorlichting van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	410
Beleidsmedewerker research voor het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	411
Beleidsmedewerker t.b.v. de Hoofdafdeling Ruimtelijke Ordening en Gewestelijke Aangelegenheden van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	411
Beleidsmedewerker t.b.v. het adviseren over het beleid op het gebied van het verkeer en vervoer, het parkeren e.d. van het Ministerie van Economische Zaken te Den Haag	411
Wetenschappelijk (hoofd)medewerker (econoom) voor de afdeling Bedrijfskunde binnen de Vakgroep Ontwikkelingskunde van de Technische Hogeschool Twente te Enschede	413
Hoofd Financiële Planning (m/v) voor de Gemeente Enschede	413
Medewerker Financiële Planning (m/v) voor de Gemeente Enschede	413
Bedrijfseconoom (m/v) t.b.v. de afdeling Financiën en Administratieve Organisatie van de Stichting Energieonderzoek Centrum Nederland (ECN) te Petten	414
Buitengewoon hoogleraar beleidsontwikkeling (incl. beleidsanalyse) t.b.v. de Interuniversitaire Interfaculteit Bedrijfskunde van het Interuniversitair Instituut Bedrijfskunde te Delft	415
Hoofd afdeling Financiën en Economische Zaken voor de Provincie Utrecht	416
Stafmedewerker financieel projectmanagement, capital project manager voor Cacaofabriek De Zaan BV	417
Algemeen Directeur voor het Academisch Ziekenhuis te Leiden	418
Enkele jonge bedrijfseconomen (drs.) voor de administratie van het Staalbedrijf Hoogovens te IJmuiden	419
Economisch Beleidsmedewerk(st)er voor de wetenschappelijke afdeling van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam	420
Docent(e) economische wetenschappen (29 lessen) voor de Kweekschool voor de Handel te Amsterdam	420
Beleidsmedewerker (m/v) t.b.v. de Directie Algemeen Economische Aangelegenheden, afdeling Loon en Conjectuurpolitiek van het Ministerie van Sociale Zaken te Den Haag	420
Beleidsmedewerker voor de afdeling Organisatie van de Centrale Directie PTT te Den Haag	II
Researchmedewerker (m/v) voor het Bureau Marketing van N.V. Koninklijke Bijenkorf Beheer KBB te Amsterdam	III

Rioleringen

DRS. J. WALRECHT

De bekostiging van rioleringswerken zal in de komende jaren miljarden gulden vergen. Enige van deze miljarden zullen ten laste komen van 's rijks schatkist. Tot nu toe is er zowel bij leden van het parlement als bij gemeentelijke politici weinig aandacht voor de rioleringsproblematiek. De regering lijkt daar verandering in te willen brengen.

In de Memorie van Toelichting op de begroting voor 1979 van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne wordt over dit onderwerp onder meer het volgende gezegd 1): „Met betrekking tot de voortgaande aanleg van rioleringen zal het tot op heden gevoerde beleid van de rijksoverheid, te weten medefinanciering door middel van de tot nu toe daarvoor gebruikelijke fondsen (zoals het Besluit verfijning algemene uitkering rioleringen en extra werkgelegenheidsprogramma's), worden ondersteund door een additioneel bedrag van f. 30 mln. Het beleid ten aanzien van de onderwerpelijke problematiek op langere termijn zal worden neergelegd in een rioleringsnota mijnerzijds, welke ik nog dit parlementaire jaar aan de Staten-Generaal zal aanbieden". Deze passage is in de onlangs verschenen Voortgangsnota in iets andere woorden nog eens herhaald. Dit artikel gaat nader in op de te verwachten omvang van de rioleringswerken en — vooral — de bekostiging daarvan.

Rioleringswerken

Rioleringen behoren evenals water-, gas-, elektriciteits- en telefoonleidingen tot de ondergrondse infrastructuur. Door de rioleringen wordt het afval (water) getransporteerd. Daarbij zijn in hoofdzaak twee instanties betrokken: de gemeenten voor het rioleringsstelsel en de zuiveringsschappen voor de zuiveringsinstallaties, gemalen en transportleidingen naar deze installaties. Hoewel de grens niet altijd even scherp kan worden getrokken beperkt dit artikel zich tot de rioleringsstelsels.

De werkzaamheden met betrekking tot rioleringsstelsels kunnen als volgt worden onderscheiden:

— de eerste aanleg van rioleringen voor nieuwe objecten (zoals woningen,

fabrieken, recreatieterreinen);

— de eerste aanleg van rioleringen voor bestaande objecten;

— het onderhoud van rioleringen. Men moet hierbij denken aan de telkens terugkerende onderhoudswerkzaamheden zoals schoonmaken, kleine reparaties e.d. Is sprake van een drastischer aanpassing dan wordt van vervanging en sanering gesproken;

— de vervanging van rioolstelsels;

— de sanering van rioolstelsels; de aanpassing van de aanwezige rioleringswerken aan de huidige milieuhygiënische inzichten.

De zojuist gemaakte indeling betekent wel een onderscheiding maar niet in alle gevallen een scheiding. Zo is de grens tussen onderhoud en vervanging niet altijd even scherp te trekken. Ook die tussen vervanging en sanering niet. Sanering is het meest vérgaand. Bij vervanging gaat het om het vernieuwen van bijvoorbeeld leidingen. Sanering betekent vaak een integrale behandeling van het gehele stelsel, inclusief verbindingen, ophogen, vervangen van aansluitingen e.d.

Investerings

Voor een drietal van de zojuist genoemde rioleringswerken, te weten de eerste aanleg voor bestaande objecten, de vervanging en de sanering is een aantal malen de kosten van noodzakelijke investeringen in deze werken geraamd. De reden dat de eerste aanleg voor nieuwe objecten en het onderhoud niet in die ramingen voorkomen is van financiële aard. Deze laatste posten worden namelijk grotendeels gefinancierd door het rechtstreeks doorberekenen van de aanleg- en onderhoudskosten aan particulieren (in de grond-

prijzen en door rioolretributies). De wel geraamde rioleringswerken komen in hoofdzaak ten laste van de algemene middelen.

Een eerste schatting vindt men in een rapport van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat 2). Op basis van een inventarisatie van gemeentelijke rioleringsplannen wordt geraamd dat in de periode 1975-1979 voor nieuwe aansluitingen f. 700 mln en voor aanpassing en vervanging van rioleringen f. 600 mln. moet worden geïnvesteerd (prijsspeil 1973). Bij nieuwe aansluitingen wil men onder andere het percentage woningen dat is aangesloten op rioleringswerken van 87 op 90 brengen 3).

In de Memorie van Toelichting op de begroting van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne 4) worden de volgende bedragen genoemd: f. 1,8 mrd. voor aansluiting van bestaande bebouwing, f. 2 mrd. voor sanering en f. 2,4 mrd. voor vervanging. Bij elkaar is dat ruim f. 6 mrd. De bedragen uit deze begroting vertonen overeenkomst met de bedragen die een jaar eerder op een symposium van de Nederlandse Vereniging voor Afvalwaterbehandeling en Waterkwaliteitsbeheer (NVA) 5) zijn genoemd. Op dat congres is gebleken dat in het kader van stadsvernieuwing voor vervanging van rioleringsstelsels op korte termijn f. 800 mln. nodig is.

Het verschil tussen de bedragen genoemd door het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne en die van het rapport van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat is opvallend (zelfs als men de verschillende prijsniveaus, 1973 en 1978, in ogenschouw neemt). De

1) Rijksbegroting voor het jaar 1979, Tweede kamer, zitting 1978-1979, 15 300, hfst. XVII, nr. 2, blz. 156.

2) Ministerie van Verkeer en Waterstaat, *De bestrijding van de verontreiniging van het oppervlaktewater*, 's-Gravenhage, 1975, blz. 19; zie ook blz. 82.

3) T. a. p., blz. 15.

4) Rijksbegroting voor het jaar 1979, 15 300, t.a.p., blz. 156.

5) Samenvatting van de rede „Probleemstelling; algemene beschouwing over vervuilingbronnen", uitgesproken door J. H. Dewaide, *H₂O*, nr. 9, 27 april 1978, blz. 174.

uit te voeren rioleringswerken zijn in korte tijd kennelijk fors toegenomen. Een mogelijke oorzaak kan de stadsvernieuwing zijn die in de tussen deze bronnen gelegen tijdsfase veel meer aandacht heeft gekregen. (Getuige ook het bedrag van f. 800 mln., wat meer is dan de f. 600 mln. voor sanering en vervanging te zamen in het rapport van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat.) Voorts doet het verschil het vermoeden ontstaan dat lang niet alle plannen voor de periode 1975-1979 gerealiseerd zijn. Dit heeft als mogelijke oorzaken dat de financieringsproblematiek van de rioleringsprojecten voor de gemeente een lastige zaak is; we komen daar straks op terug. In afwachting van de rioleringsnota kan bovendien uitstel van werkzaamheden hebben plaatsgevonden, in de hoop dat de financiering daarna gemakkelijker is. Men kan zich gezien het grote verschil ten slotte afvragen of met de in de Memorie van Toelichting genoemde bedragen alle rioleringswerkzaamheden in kaart zijn gebracht. Zijn er misschien niet nog noodzakelijke investeringen „ondergronds” gebleven? Een leuke riolering kan — al of niet opzettelijk — lang onopgemerkt blijven. De overlast ondervindt men pas na verloop van tijd en soms ver van de plaats van oorzaak.

Bekostiging

De gemeenten zijn voor de bekostiging van rioleringen in de eerste plaats aangewezen op *eigen middelen*. De belangrijkste daarvan zijn de doorberekening in de grondprijzen, de rioolretributies, de onroerend-goedbelasting en het Besluit verfijning algemene uitkering rioleringen.

Het doorberekenen in de grondkosten geschiedt in het kader van het bouwrijp maken. Rioleringen zijn daar een belangrijk onderdeel van. Bij nieuwe woonwijken wordt de eerste aanleg van rioleringen via de grondkosten doorberekend aan de grondeigenaren. De gemeente behoeft dus in principe voor deze rioleringen niet financieel bij te springen. Wel kan het zijn dat de grondprijzen door het bouwrijp maken te hoog worden waardoor via de rijksoverheid bijvoorbeeld lokatiesubsidie kan worden verkregen. Deze subsidies zijn echter niet specifiek voor de kosten van rioleringen bestemd, maar voor de totale kosten van bouwrijp maken, dus ook wanneer niet de rioleringen, maar andere factoren daartoe aanleiding zijn.

De rioolbelasting kan worden geheven van eigenaren van percelen die aansluitbaar zijn of aangesloten zijn. Het lag oorspronkelijk in de bedoeling dat de rioolbelasting zou verdwijnen, althans zou opgaan in de onroerend-goedbelasting (uiterlijk per 1 januari 1979) 6). In veel gemeenten wordt echter thans

naast de onroerend-goedbelasting rioolrecht geheven (van aangesloten percelen) 7). De middelen verkregen uit rioolbelasting en rioolrechten worden aangewend voor het onderhoud. Is er een positief saldo dan zou dit kunnen worden benut voor andere rioleringswerken dan onderhoud.

De zojuist genoemde middelen betreffen de bedragen die rechtstreeks door gemeenten worden vereffend met betrokkenen. In dit verband moet ook worden vermeld dat de gemeente vaak een bijdrage aan particulieren vraagt voor de aansluiting van hun al bestaand eigendom op de riolering. Naar verhouding is dit bedrag echter van geringe omvang.

De gemeente maakt voor de bekostiging van rioleringen voorts gebruik van de onroerend-goedbelasting en het Besluit verfijning algemene uitkering rioleringen (rioleringsverfijning). De *rioleringsverfijning* is onderdeel van de algemene uitkering uit het Gemeentefonds. Deze uitkering heeft als doel „om bepaalde relatieve achterstanden in voorzieningenniveaus op te heffen

---

Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven

---

door een als tijdelijk bedoelde activiteit in het leven te roepen” 8). Van der Dussen schaaft deze regeling onder wat hij noemt „frictie verfijningen”, dat wil zeggen regelingen die bestemd zijn voor bepaalde bijzondere uitgaven en die automatisch aflopen na het verstrijken van de tijd gedurende welke de frictie aanwezig kan worden geacht 9). De uitkering bedroeg in 1975 ongeveer f. 40 mln. In 1979 is ongeveer f. 100 mln. begroot 10). Per project is weliswaar sprake van een éénmalige investering, maar doordat èn steeds verschillende gemeenten een beroep doen èn voor steeds andere projecten een beroep wordt gedaan heeft de uitkering zelf een permanent karakter gekregen. De vraag rijst of deze regeling niet beter door doelgerichte subsidies kan worden vervangen.

Het blijkt dat voorgaande middelen in veel gevallen niet voldoende zijn om de rioleringswerken te bekostigen. Voor de financiering van de dan dreigende tekorten maken de gemeenten gebruik van diverse *rijksbijdragen* waarvan de belangrijkste zijn:

— begrotingsposten (Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne):

in 1978 en 1979 begroot op f. 1 mln. In de Voortgangsnota is er voor 1979 f. 30 mln. aan toegevoegd. Die f. 1 mln. lijkt daardoor welhaast een symbolisch bedrag;

- subsidiëring toeristische infrastructuur (Ministerie van Economische Zaken). In 1975 was f. 20 mln. uitgetrokken; deze waren in 1976 uitgetput. Er is dit jaar weer f. 18 mln. beschikbaar gesteld;
- regeling aanvullende werken (Ministerie van Sociale Zaken). In het kader van werkgelegenheidsprogramma's kunnen projecten worden aangemeld, zoals de aanleg van rioleringen;
- subsidieregeling voor openlucht recreatie (Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk);
- subsidies in het kader van stadsvernieuwing (Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening). De subsidiëring is echter beperkt tot de zogenoemde aangewezen gebieden;
- bijdragen voor ruilverkaveling (Ministerie van Landbouw en Visserij).

Verticale en horizontale financiële verhoudingen

Uit het voorgaande valt op te maken dat de bekostiging van rioleringswerken een gecompliceerd karakter heeft. Er is zowel sprake van verticale financiële verhoudingen (rijk-gemeenten) als van horizontale (tussen diverse ministeries) 11). Daar rioleringsstelsels in hoofdzaak een taak voor gemeenten zijn, kan men zich afvragen of de gemeenten niet meer dan nu het geval is de rioleringen uit eigen middelen kunnen bekostigen. Biedt bijvoorbeeld een hogere doorberekening aan rioolgebruikers geen mogelijkheden?

Een vergelijking zou kunnen worden gemaakt met elektriciteits-, gas- en

---

6) Raad voor de Gemeentefinanciën, *Advies Gemeentefondsverhogingen 1976, 1977 en 1978*, 's-Gravenhage, 1977, blz. 139.

7) Raad voor de Gemeentefinanciën, *Advies Gemeentefondsbeleggingen 1977, 1978 en 1979*, 's-Gravenhage 1978, blz. 81. Het advies spreekt in tegenstelling tot vorige jaren niet meer van een opgaan van de rioolbelasting in de onroerend-goedbelasting.

8) J. W. van der Dussen, *De allocatie van middelen en de financiële verhoudingswet*, 's-Gravenhage, 1975, blz. 333 en 334.

9) J. W. van der Dussen, t.a.p., blz. 358.

10) Zie *Advies Gemeentefondsbeleggingen*, t.a.p., diverse jaren.

11) N. C. M. van Niekerk, *Over financiële verhoudingen tussen departementen*, *ESB*, 28 maart 1979.

ESB: omdat de economie verder gaat...

waterleidingbedrijven of met de PTT waar de gebruiker een tarief betaalt waarmee de betreffende dienst in staat is ook het onderhoud, de vervanging e.d. te financieren zonder bijdragen uit algemene middelen.

Voor elektriciteits-, gas-, en watervoorziening bestaan aparte gemeentelijke bedrijven, voor rioleringen is dit niet het geval. Voor het stellen van een tarief zou de instelling van een rioolbedrijf nuttig kunnen zijn. Wel moet worden opgemerkt dat het bij riolen niet mogelijk is om het verbruik (de hoeveelheid aangeboden afval) te meten zoals dat bij elektriciteit, gas, telefoon, e.d. door middel van meters geschiedt. Men zal moeten werken met omslagstelsels.

Vooraf vervanging van rioleringen en ook sanering zouden voor een groter deel dan nu het geval is door de gemeenten zelf kunnen worden bekostigd door daar in de tarieven bedragen voor op te nemen. Voor eerste aanleg van bestaande bebouwing lijken de mogelijkheden meer beperkt. Datgene wat nu nog wordt aangesloten is vaak kostbaar (b.v. door lintbebouwing of door lastige grondstructuur). De hoge aansluitkosten zullen dan niet zonder meer over de nieuw aangeslotenen kunnen worden verdeeld. Het niet zelf bekostigen door gemeenten van rioleringswerken schept in financieel opzicht een afhankelijke positie van het rijk. Deze afhankelijk-

heid bestaat in zekere zin ook al door de rioleringsverfijning (via het Gemeentefonds staan de gemeenten daardoor in relatie tot het Ministerie van Binnenlandse Zaken). Voor zover deze afhankelijkheid minder wenselijk wordt geacht, kan worden gesteld dat gemeenten er zelf mede verantwoordelijk voor zijn.

Het is opvallend dat zoveel departementen bij rioleringsbijdragen zijn betrokken. Alle regelingen hebben daarbij hun eigen voorwaarden. Dit leidt ertoe dat in het ene geval de gemeente geen enkele beroep kan doen op rijksregelingen en in een ander geval op verscheidene regelingen. Een nadeel daarbij is voorts dat vele bijdragerregelingen een ad hoc karakter hebben. Daardoor komt het voor dat in het ene jaar voor rioleringen meer beschikbaar is dan in andere jaren. Zo kan in het ene jaar van zowel de subsidiëring toeristische infrastructuur als de regeling aanvullende werken gebruik worden gemaakt, terwijl dat in een ander jaar niet of veel minder het geval is.

Interdepartementale financiële verhoudingen zijn tot nu toe weinig onderzocht. Wat de rioleringsproblematiek betreft zou nagegaan kunnen worden of een bepaald departement een coördinerende rol kan spelen. Dit zou het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne kunnen zijn, omdat bij vrijwel alle bijdragen voor rioleringen

de noodzaak en het doel van milieuhygiëne vaak met nadruk worden genoemd.

Slot

Voor de bekostiging van rioleringswerken moet in de komende jaren op enige miljarden guldens worden gerekend die ten laste komen van de algemene middelen. Dit is vooral het geval voor de aansluiting van bestaande bebouwing op rioleringsstelsels, de sanering en vervanging van rioleringen. De eerste aanleg van rioleringen voor nieuwe objecten en het onderhoud worden voor een groot deel doorberekend aan rioolgebruikers.

Rioleringswerken zijn in hoofdzaak een taak van gemeenten. Bij de bekostiging valt echter op dat de gemeenten vaak gebruik maken van rijksbijdragen. Daardoor ontstaat een financiële afhankelijkheid van het rijk. Behalve verticale financiële verhoudingen tussen rijk en gemeenten is sprake van horizontale financiële verhoudingen tussen diverse ministeries. Een coördinatie ten aanzien van de diverse rijksbijdragerregelingen lijkt gewenst. De bekostiging van rioleringen heeft tot nu toe weinig in de belangstelling gestaan. Misschien dat de door de regering toegezegde rioleringsnota daar verandering in brengt.

J. Walrecht

KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE TROPEN

wetenschappelijk onderzoek
ontwikkelingssamenwerking
onderwijs en voorlichting

te Amsterdam

De Afdeling Tropische Hygiëne vraagt t.b.v. de Onderafdeling Tropische Gezondheidsleer een

wetenschappelijk medewerker (mnl./vrl.)

Taak: o.m. wetenschappelijk onderzoek m.b.t. de operationele, sociale en economische aspecten van gezondheidszorg in ontwikkelingslanden; de dagelijkse leiding van de Sektie Epidemiologie en Statistiek, waar methodologisch/statistische werkzaamheden t.b.v. de Afdeling Tropische Hygiëne worden verricht.

Vereist: voltooide universitaire opleiding en ervaring in de methodologie, b.v.k. op basis van een voor het ingenieurs- of doctoraal examen bewerkte studie; ervaring in methoden en technieken van operationeel, sociaal en/of biomedisch onderzoek.

Leeftijd: 35-45 jaar.

Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring max. f 5957,- per maand.

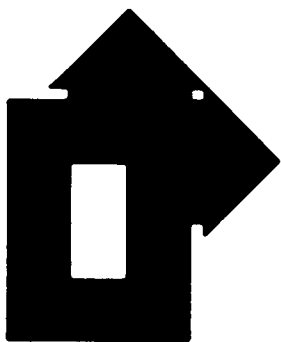
Bovengenoemd salaris is exclusief 8% vakantie-uitkering.

Opname in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturnummer 9-1331/KIT (In linkerbovenhoek van brief en enveloppe), zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1. Corr. adres: Postbus 20013, 2500 EA 's-Gravenhage.

De onmacht van de vakbeweging bij gedecentraliseerd beleid

A. F. VAN ZWEEDEN

Decentralisatie van het arbeidsvoorwaardenbeleid blijkt de vakbeweging verliezen op te leveren. Het fiasco dat de Industriebonden van NVV en NKV hebben moeten incasseren met hun poging om nog dit jaar een begin te maken met verkorting van de arbeidstijd moet immers volgens een uitspraak van Wim Kok worden toegeschreven aan het gebrek aan eenheid in de eisenpakketten van de vakbonden. De les die de FNV uit het échec met de 35-urige werkweek zal trekken is ongetwijfeld dat de beleidscoördinatie in de centrale voor het komende jaar weer strakker moet worden aangetrokken.

De oorspronkelijke strategie van de vakbeweging die geconcentreerd was rond de arbeidsplaatsenovereenkomsten, hield impliciet een gedecentraliseerde benadering in van de verschillende bedrijfstakken. Bij het maken van afspraken over de werkgelegenheidsplanning moest immers rekening worden gehouden met de verschillen tussen de bedrijfstakken. Daarom moest het de bonden vrij staan zelf in te vullen waar zij de prioriteiten wilden leggen. Het was onmogelijk centraal vast te stellen hoe voor elke bedrijfstak door een andere verdeling van het beschikbare werk zoveel mogelijk arbeidsplaatsen behouden of geschapen konden worden. De grootste fout van de vakbondsleiding lag niet in het gebrek aan coördinatie want de weg van decentralisatie was bewust gekozen, maar in het feit dat slecht werd geluisterd naar wat er onder de leden leefde.

Een duidelijke meerderheid van de FNV-leden koos voor vervroegde uittreding en niet voor verkorting van de werkweek. De werkgevers hadden in de onderhandelingen gemakkelijk spel. Natuurlijk heeft Kok gelijk als hij vaststelt dat de werkgevers het gebrek aan eenheid handig hebben uitgebuit. De centrale werkgeversorganisaties — in het bijzonder het VNO — hebben gedurende de onderhandelingen een opvallende zwijgzaamheid naar buiten toe aan de dag gelegd. Ze behoefden zich niet te bemoeien met een gang van zaken die uitstekend verliep. Het stond bij voorbaat

vast dat de industriebonden de slag om de 35-urige werkweek moesten verliezen. De werkgevers kwamen vrij gemakkelijk tot overeenstemming met bonden die de voorkeur gaven aan vervroegde uittreding. Ook in de metaalindustrie zijn de werkgevers bereid gebleken tot vrij vergaande concessies op dit punt. Verwonderlijk is dat allerm minst, omdat vervroegde uittreding niet tot uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen leidt, maar wel de doorstroming bevordert waarmee de produktiviteit kan zijn gediend. Als daardoor kan worden voorkomen dat veel werknemers boven de 60 als arbeidsongeschikt moeten worden afgevoerd is de daarmee gewonnen besparing op de collectieve uitgaven mooi meegenomen.

De werkgevers dreigen nu echter hun hand te overspelen door meteen maar te eisen dat de arbeidsvoorwaarden voor 27 maanden (in de metaal) en zelfs voor vier jaar en drie maanden (bij Akzo) moeten worden bevroren in langlopende cao's. Met die eis drijven zij de werknemersorganisaties weer op één hoop.

De FME voert als argument aan dat een lange periode van respijt nodig is om een diepgaande studie te ondernemen van de arbeidsmarktsituatie in de bedrijfstak en van de gevolgen van arbeidsverdelende maatregelen. Het voorbeeld van de Duitse staalindustrie, waar na zes weken stakingen om de 40-urige werkweek te doorbreken een overeenkomst tot stand kwam waarin werd vastgelegd dat de werkweek in de eerstkomende vijf jaar niet zal worden gewijzigd, heeft de Nederlandse ondernemers ongetwijfeld geïnspireerd. De bonden zijn akkoord gegaan met een studie — al hadden zij in een eerder stadium van de onderhandelingen grote bezwaren tegen een dergelijk onderzoek — maar zij kunnen zich onmogelijk binden aan een contract dat hun voorlopig de kans ontnemt via onderhandelingen bressen te schieten in de norm van de 40-urige werkweek.

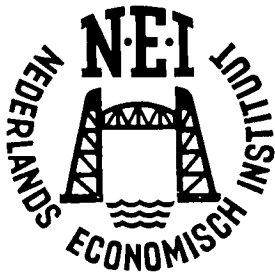
Door akkoord te gaan met een studie geven de bonden niettemin toe dat hun eis voor verkorting van de werkweek in feite niet onderbouwd was. Het ge-

heel aan verkorting van de arbeidstijd gewijde nummer van *ESB* gaf een aantal hoogleraren de kans de enorme risico's breed uit te meten. De volstrekt uiteenlopende visies die in dit themanummer werden geëtaleerd bewezen het gelijk van de werkgevers, die zich op het standpunt hadden gesteld dat het onverantwoord was zich in het avontuur van arbeidstijdverkorting te storten zonder dat ook maar bij benadering kan worden geraamd wat de gevolgen zijn voor de kosten, de concurrentiepositie en de werkgelegenheid.

Ook het door de PvdA-fractie aangespannen debat in de Tweede Kamer over het verloop van de cao-onderhandelingen liep met een sisser af. Albeda kon zich, in navolging overigens van zijn voorganger Boersma in een dergelijk debat aan de vooravond van de stakingsacties in 1977, terugtrekken op de stelling dat er voor hem nog geen aanleiding was zich in de onderhandelingen te mengen, ook al om niet de schijn te wekken partij te kiezen. De situatie, wist de minister, zou zich immers vanzelf oplossen. Al had hij eerder de werkgevers wel eens te grote starheid verweten, bij de stagnerende onderhandelingen over arbeidstijdverkorting was het niet aan hem om tussenbeide te komen.

Het ziet ernaar uit dat de maatschappelijke discussie over het sociaal-economisch beleid een andere wending gaat nemen, nu de Sociaal-Economische Raad heeft besloten weer een jaarlijks advies uit te brengen. De top van het georganiseerde bedrijfsleven is zich weer bewust geworden van de noodzaak tot studie van sociaal-economische ontwikkelingen — waaronder de toekomstige verdeling van de werkgelegenheid — om tot gemeenschappelijke opvattingen te komen. Eerherstel van het vroegere voorjaarsoverleg, maar nu meer expliciet gericht op het beleid op middellange termijn, lijkt te wijzen op het zoeken naar een nieuwe consensus. De voorzitter van de SER, Dr. De Pous, de voorzitter van het NCW, De Wit en de voorzitter van de FNV, Wim Kok, hadden al eerder met voorstellen voor

NEI-jubileumcongres

„Dynamiek van de stedelijke ontwikkeling”

Ter gelegenheid van zijn 50-jarig bestaan, organiseert het Nederlands Economisch Instituut (NEI) op 4 en 5 september a.s. te Rotterdam het congres „Dynamiek van de stedelijke ontwikkeling”. Op het congres zullen nieuwe inzichten worden gepresenteerd in de ontwikkeling van stedelijke structuren en systemen, zowel in het buitenland als in Nederland, met de daaruit voortvloeiende aanknopingspunten voor het beleid, op een wijze die voor een grote groep geïnteresseerden toegankelijk is. De keuze van dit congres thema is ingegeven door de ernst van de problematiek en het onvoldoende inzicht dat aanwezig is in de autonoom bepalende factoren enerzijds en de mogelijkheden tot sturing door het beleid anderzijds. Het congres zal twee dagen omvatten, een internationale en een Nederlandse dag.

De eerste, internationale dag zal worden geopend door Z. K. H. Prins Bernhard en Dr. A. Pais, minister van Onderwijs en Wetenschappen. Vervolgens zal in plenaire zittingen de stedelijke problematiek zoals deze zich voordoet in ontwikkelingslanden, in landen met een centraal geleide economie, in Westeuropese landen en in de Verenigde Staten van Amerika, worden behandeld door resp. Prof. Dr. J. E. Hardoy uit Argentinië, Prof. Dr. R. Domanski uit Polen, Dr. R. Drewett uit Engeland en Prof. Dr. W. Isard uit de Verenigde Staten van Amerika.

De tweede, „nationale” dag zal op de Nederlandse situatie ingaan en wordt geopend door Jhr. Drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland, minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Na een uiteenzetting over de stedelijke ontwikkeling in Nederland zal in vijf parallelle zittingen op diverse aspecten van deze ontwikkeling worden ingegaan. Deze zittingen hebben als onderwerp:

I. Ruimtelijke ordening en verkeer;

II. Stadsvernieuwing;
III. Economie en werkgelegenheid;
IV. Welzijn en voorzieningen;
V. Segregatie en arbeidsmarkt.

Iedere zitting zal drie voordrachten omvatten, waarbij de aandacht valt op resultaten van empirisch onderzoek die zullen worden toegesneden op beleidsvragen.

Het congres zal inhoudelijk worden afgerond met een plenaire forumdiscussie over het gewenste stedelijke beleid en de sturingsmogelijkheden van de lokale overheden in de toekomst in Nederland. Deelnemers aan deze discussie zijn J. P. A. van Dun, wethouder te Breda, Drs. J. G. van der Ploeg, wethouder te Rotterdam, H. J. L. Vonhoff, burgemeester te Utrecht en Mr. H. J. Zeevalking, burgemeester te Rijswijk. Na afloop van het congres vindt de jubileumreceptie plaats.

Het congres zal plaatsvinden in het gebouw Woudestein van de Erasmus Universiteit, Burgemeester Oudlaan 50 te Rotterdam. Inschrijving dient te geschieden vóór 31 juli a.s. onder gelijktijdige storting van f. 35 per dag, studenten f. 10 per dag (inclusief documentatie, consumpties en lunch) op girorekening 94554 t.n.v. NEI Jubileumcongres, Rotterdam, met vermelding van gewenste congresdag(en). Documentatie zal op de dag zelf worden uitgereikt.

Een brochure met volledig programma en inschrijvingskaart zal over enige weken in dit tijdschrift worden ingesloten.

Verdere inlichtingen: Mevr. Diemer, Congresorganisatie NEI, Burg. Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam, tel.: (010) 145511, tst. 3784.

een scheiding van het overleg op centraal niveau over problemen op langere termijn en het arbeidsvoorwaardenbeleid, de basis gelegd voor een nieuwe poging om de grote lijnen van het beleid weer bespreekbaar te maken. De sombere vooruitzichten voor de jaren tachtig dwingen tot een fundamenteel bearaad. Werkgevers, werknemers noch regering ontkomen aan de noodzaak zich te bezinnen op een herverdeling van inkomen en arbeid wanneer vast komt te staan dat het onmogelijk zal zijn voldoende arbeidsplaatsen te scheppen voor de verwachte toestroom van een nieuwe generatie werkzoekenden

naar de arbeidsmarkt.

Ik geloof niet dat nu ineens alle grote belangentegenstellingen zijn overbrugd en dat het integratiemodel van de jaren vijftig in oude luister kan worden hersteld. Vooral de slag om de verdeling van het inkomen kan tot ongemeen felle botsingen leiden. Wel geloof ik dat de sociale partners zich bewust zijn dat zij met elkaar de grote problemen van het volgende decennium onder ogen moeten zien. De gang van zaken bij het cao-overleg 1979 toont aan dat er voor de vakbeweging weinig eer valt te behalen met pogingen om gewenste ontwikkelingen via gedecentraliseerde onder-

handelingen te forceren. Het coalitiemodel, volgens de definitie van Peper, heeft in dit stadium weinig meer te bieden. Tijdelijke overeenkomsten met de werkgevers leveren, juist op het terrein van de immateriële voorwaarden, bitter weinig op. De vakbeweging heeft op te tornen tegen het feit dat de werkgevers in onderhandelingen per bedrijfstak en per onderneming sterker staan. In feite is de apo-strategie van de vakbeweging juist daarop vastgelopen.

A. F. van Zweeden

Boeken nieuws

H. P. J. Heukensfeldt Jansen: Project evaluation and discounted cash flow, a reassessment and an alternative suggestion. North Holland Publishing Company, Amsterdam - New York, 1977 en 1978, VIII + 208 blz.

Dit boek schijnt mij voor twee typen lezers de moeite waard. In de eerste plaats voor de theoreticus die baat kan vinden bij kennisname van een aantal problemen welke de theoretische constructies met zich mede brengen wanneer men ze praktisch zou willen gaan toepassen. Ze zullen hem niet onbekend zijn, maar ze worden hier toch nog eens overzichtelijk gepresenteerd, met de oplossingen welke vanuit de praktijk van de auteur daarvoor ontwikkeld zijn. Die oplossingen zijn vooral voor de theoretisch geschoolde practici van belang. Deze tweede lezersgroep zal in schrijvers uiteenzetting veel uit eigen ervaring kunnen herkennen, en er baat bij kunnen vinden eens te zien wat een ander daarvoor verzonnen en uitgetoetst heeft.

De centrale gedachten werden door de schrijver al eens eerder in dit blad ge-

formuleerd (*ESB*, 1967, blz. 343 en 362 e.v.): de netto contante waarde als maatstaf voor de attractiviteit van een investeringsproject sluit niet voldoende aan bij de doelstelling van de onderneming en evenmin bij de presentatie van de beleidsresultaten welke de ondernemingsleiding onder meer via de jaarrekening, en in het bijzonder via de resultatenrekening, moet en wil geven.

De PIP (profitability initial period) en de PAP (profitability after the initial period) alsmede de daarmee corresponderende PEP (profitability for the entire period), waarin sommige oudere lezers de RAP en de ROP uit 1967 zullen herkennen, worden als alternatieve sleutelbegrippen ontwikkeld en gedemonstreerd. Aan de betekenis van de groei kan daarbij ten volle recht worden gedaan.

Voor hen die gefrustreerd in boeken

als van Bierman en Smidt of Bromwich 1) zoeken wat hen nu eigenlijk te doen staat geeft Heukensfeldt Jansen duidelijke indicaties, voor zover men althans niet het „capital asset pricing model” zou willen toepassen. Zolang daarvan echter nog geen operationele gebruiksaanwijzing is opgesteld kan men ook vanuit de praktijk nog geen nuttige wenken voor adaptatie verwachten.

A. I. Diepenhorst

1) *The capital budgeting decision*, MacMillan Publishing Co. Inc., New York, 1975, resp. *The economics of capital budgeting*, Penguin Books Ltd., Harmondsworth, 1976.

Dr. H. G. Hamaker: Arbeidsmarkt en personeelvoorziening. Samsom, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1978, 2e druk, 317 blz., f. 32,50.

De nieuwe druk van dit boek over de arbeidsmarkt vanuit het gezichtspunt van de vrager heeft geen belangrijke inhoudelijke wijzigingen ondergaan, doch is op enkele punten bijgewerkt. In het notenapparaat en de literatuurverwijzing zijn recente publikaties opgenomen.

Swoka

stichting wetenschappelijk onderzoek
konsumentenaangelegenheden
Surinamestraat 4 2585 GJ Den Haag

In 1978 is opgericht de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Konsumenten Aangelegenheden (SWOKA).

Doel van deze Stichting is om door het (doen) verrichten van wetenschappelijk onderzoek, te komen tot een betere onderbouwing van het konsumentenbeleid van de overheid en de konsumentenorganisaties.

De Stichting is opgericht door de Consumentenbond en het Konsumenten Kontakt en wordt bestuurd door vertegenwoordigers van deze organisaties. Financiering van deze Stichting geschiedt door de Overheid.

De Stichting zoekt een:

Adjunkt directeur (m/v)

Voor deze functie zijn de volgende kwalifikaties vereist:

- duidelijke belangstelling voor konsumentenaangelegenheden
- afgeronde academische opleiding (economische richting)
- aantoonbare ervaring in het verrichten — en het begeleiden van wetenschappelijk empirisch onderzoek
- het kunnen opzetten van onderzoeksplannen
- leidinggevende capaciteiten

Tot zijn/haar voornaamste taken behoren:

- het koördineren van het sociaal wetenschappelijk onderzoek van de SWOKA
- het (doen) verrichten van onderzoek
- het onderhouden van externe kontakten
- een deel van de dagelijkse leiding van de Stichting

Honorering kan afhankelijk van leeftijd en ervaring plaatsvinden in schaal 148, overeenkomstig het bezoldigingsbesluit burgerlijke rijksambtenaren.

Het personeel zal worden opgenomen in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

De standplaats van de Stichting is Den Haag.

Schriftelijke sollicitaties, vergezeld van een curriculum vitae, kunnen vóór 18 mei a.s. worden gezonden aan: SWOKA, Surinamestraat 4, 2585 GJ Den Haag.

L. Rademaker (red.): Hoofdfiguren uit de sociologie. Deel 3, Modernen 2. Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1979, Aula 647, 239 blz., f. 9,50.

Dit is het laatste deel van de serie „Hoofdfiguren uit de sociologie”. De portretten zijn veelal van de hand van Nederlandse geestverwanten en geven een bondige schets van het leven, het werk en de invloed van de sterk verschillende opvattingen van de moderne sociologen.

Drs. G. de Jong: Gemeentelijke kapitaal-uitgaven. Bank voor Nederlandse Ge-

meenten, 's-Gravenhage, 1978, 284 blz.

In opdracht van de BNG heeft het Instituut voor Onderzoek van Overheids-uitgaven de achtergebleven groei van de gemeentelijke kapitaaluitgaven onder de loep genomen. De oorzaken hiervoor worden gevonden in de sfeer van de financiering en — zij het in mindere mate — in de sfeer van de te financieren projecten. De verwachting voor de middellange termijn is dat de „groeiende” investeringscategorieën stadsvernieuwing en aanleg van rioleringen de ontwikkeling van de kapitaaluitgaven niet zullen kunnen ombuigen.

Whinney Murray Ernst en Ernst: De Vierde Richtlijn. Kluwer BV, Deventer, 1978, 162 blz., f. 32,50.

De Vierde EG-richtlijn betreft de harmonisatie van de wettelijke vereisten voor de structuur en de inhoud van jaarrekeningen van vennootschappen. Dit boek bespreekt de gevolgen op boekhoudkundig gebied en bevat een uitgebreide vergelijking van een jaarrekening naar thans geldend Nederlands recht en een jaarrekening waarbij de Vierde Richtlijn in acht is genomen. Bovendien is de officiële tekst van de Vierde Richtlijn opgenomen.

10 de rijksoverheid vraagt

econoom (mnl./vrl.)

(voor drie dagen per week)

voor het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
t.b.v. de Raad voor de Jeugdvorming

De Raad voor de Jeugdvorming is een bij de wet ingesteld adviescollege van de rijksoverheid, belast met het verstrekken van gevraagde en ongevraagde adviezen aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk over het te voeren jeugdbeleid. Het ligt in de bedoeling de raad te verbreden tot een adviescollege voor jeugdbeleid, zoals dat wordt gevoerd door de gehele rijksoverheid.

De raad beschikt voor de onderbouwing van zijn adviezen over een studie bureau dat door zijn studies op korte en middellange termijn de raad in staat moet stellen tot een in alle opzichten verantwoorde meningsvorming.

Het programma van het studie bureau wordt vastgesteld door de raad.

De uitvoering van de werkzaamheden geschiedt onder begeleiding van een commissie, die bestaat uit leden van de raad en externe deskundigen.

Het studie bureau beschikt over drie personeelsplaatsen. Aangesteld zijn een socioloog, (full-time, coördinator), een pedagoog en een psycholoog (op part-time-basis).

Gevraagd: doctoraal examen economie, studierichting sociale economie of leer der openbare financiën. Studie en/of ervaring op de terreinen van openbaar bestuur en jeugdbeleid strekken tot aanbeveling.

Standplaats: Amsterdam.

Salaris: afhankelijk van leeftijd en ervaring max. f 5155,- per maand (bij volledige weektaak).

Tel. inlichtingen worden verstrekt door drs. R. J. B. Bremer, studietoördinator van de Raad voor de Jeugdvorming, onder nr. (020) - 76 89 95.

Sollicitaties inzenden vóór 23 mei 1979.

Bovengenoemd salaris is exclusief 8% vakantie-uitkering.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturnummer 8-6732/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe), zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1. Corr. adres: Postbus 20013, 2500 EA 's-Gravenhage.